

Witold Jemielity

Ewangelicy we wschodnim rejonie Królestwa Polskiego

Prawo Kanoniczne : kwartalnik prawnohistoryczny 46/3-4, 111-170

2003

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

KS. WITOLD JEMIELITY

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

EWANGELICY WE WSCHODNIM REJONIE KRÓLESTWA POLSKIEGO

Treść: Wstęp. I. Parafie i filiały ewangelickie. II. Ewangelicy oraz inni wyznawcy: A. Sprawozdania z parafii katolickich. B. Sprawozdania z miast i gmin po 1866 r. III. Okres międzywojenny. IV. Kontakty wyznaniowe ewangelików i katolików.

Wstęp

Autor zamierza opracować skupiska ewangelików augsburskich i ewangelików reformowanych w województwie augustowskim (od 1837 r. w guberni augustowskiej), z którego to województwa po powstaniu styczniovym utworzono gubernię łomżyńską i gubernię suwalską. Autor oparł się na materiałach rękopiśmiennych zgromadzonych w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Państwowym w Łomży, Archiwum Państwowym w Białymstoku i Archiwum Diecezjalnym w Łomży. W Warszawie są akta poszczególnych parafii i filiałów ewangelickich z całego Królestwa Polskiego, w Łomży materiały dla powiatów łomżyńskiego i wysokomazowieckiego, w Białymstoku dane o guberni łomżyńskiej, w archiwum kościelnym w Łomży sprawozdania o liczbie wyznawców oraz bogata korespondencja odnośnie do chrztów, małżeństw mieszanych, cmentarzy i innych wzajemnych powiązań ewangelików i katolików. Nikt poza Autorem nie drukował na ten temat.

Po trzecim rozbiórze Polski (1795 r.) omawiane tereny znalazły się w zaborze pruskim. Wówczas utworzono prowincję Prusy Nowowschodnie z podziałem na departamenty białostocki i płocki. W departamencie białostockim było dziesięć powiatów: białostocki, bielski, dąbrowski, drohiczynski, goniądzki, kałwaryjski, łomżyński, mariampolski, suraski i wigierski. W 1807 r. na mocy

Traktatu Tylżyckiego odeszło do Cesarstwa Rosyjskiego kilka wspomnianych powiatów. Z pozostałych w Księstwie Warszawskim powiatów utworzono departament łomżyński. W 1815 r. w Królestwie Polskim wprowadzono podział kraju na województwa, które faktycznie odpowiadały departamentom Księstwa Warszawskiego, chociaż się z nimi nie we wszystkim pokrywały. Stolicą województwa augustowskiego było miasto Suwałki¹. Teren dotychczasowego departamentu łomżyńskiego nazwano województwem augustowskim. Po upadku powstania listopadowego rząd zacierał odrębności Królestwa Polskiego od Cesarstwa Rosyjskiego. Jednym z przejawów tej polityki była zmiana nazw urzędów i okręgów administracyjnych. W 1837 r. przemianowano województwa na gubernie, w 1845 r. liczbę guberni zmniejszono z ośmiu do pięciu, jednakże gubernia augustowska pozostała w swych dawnych granicach².

W 1866 r. nowy podział administracyjny na dziesięć guberni wynikał z przyczyn przede wszystkim politycznych, jako jeden z elementów unifikacji Królestwa Polskiego z Cesarstwem Rosyjskim. Zwiększono też liczbę powiatów, dzieląc je na utworzone w 1864 r. gminy (dotąd był podział na parafie). W 1866 r. utworzono gubernię łomżyńska i gubernię suwalską. W pierwszej były powiaty: kolneński, łomżyński, szczuczynski, wysokomazowiecki (dawniej były w guberni augustowskiej), makowski, ostrołęcki, ostrowski i pułtowski (dawniej były w guberni płockiej). W drugiej powiaty: augustowski, kalwaryjski, mariampolski, sejneński, suwalski, wiłkowsky i władysławowski³. W 1869 r. siedemdziesiąt cztery procent dawnych miast Królestwa Polskiego przemianowano na osady⁴. Gubernia łomżyńska obejmowała część ziem dawnego Podlasia i Mazowsza a gubernia suwalska część ziem dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Obie gubernie na północy graniczyły z Prusami, gdzie powszechnym było wyznanie ewangelickie.

---

¹ M. Kallas, *Przyczynek do dziejów podziałów administracyjnych w początkach XIX wieku. Departament łomżyński w latach 1807-1815*. w: Państwo – Kościół – Niepodległość, Lublin 1986, s. 258, 263.

² W. Trzebiński, *Podziały administracyjne Królestwa Polskiego 1815-1918*, Dokumentacja Geograficzna 1956, z. 4, s. 6, 34, 53.

³ *Dziennik Praw*, t. 66, s. 301.

⁴ K. Dumala, *Przemiany przestrzenne miast i rozwój osiedli przemysłowych w Królestwie Polskim w latach 1831-1869*, Wrocław 1974, s. 178, 180.

Autor Witold Jemielity posiada tytuł naukowy profesora, pracuje w Uniwersytecie Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie i w Wyższym Seminarium Duchownym w Łomży, jest księdzem katolickim.

I. Parafie i filiały ewangelickie

Dekretem carskim z 14/26 lutego 1828 r. ustanowiono w Królestwie Polskim Konsystorz Generalny Wyznań Ewangelickich w Warszawie; wspólny dla ewangelików augsburskich i ewangelików reformowanych. Na mocy ustawy z 8/20 lutego 1849 r. wyodrębniono oba wyznania, tworząc dla nich odrębne konsystorze⁵. Odtąd w Kościele Ewangelicko – Augsburskim najwyższą władzę posiadał Konsystorz Warszawski. Składał się on z prezesa świeckiego, wiceprezesa duchownego (generalnego superintendenta) oraz czterech członków: dwóch świeckich i dwóch duchownych. Prezesa i wiceprezesa mianował car na wniosek namiestnika Królestwa, radców duchownych i świeckich – namiestnik za pośrednictwem komisji rządowej wyznań religijnych i oświecenia publicznego. Kościół dzielił się na superintendency, to jest okręgi z superintendentem na czele. Ten był przełożonym podległych sobie pastorów i zarządów gmin ewangelickich. Jego działalność polegała głównie na wizytowaniu poszczególnych gmin. Gminy – parafie były kierowane przez kolegium, w skład którego wchodził pastor, który mógł być prezesem, i dwunastu starszych członków kolegium wybieranych na zebraniu parafialnym na trzy lata. Kolegium wybierało pastora, zarządzało parafią i majątkiem parafialnym. W 1857 r. w guberni warszawskiej wymieniono 31 parafii i filiałów, w guberni płockiej 6, w guberni radomskiej 2, w guberni lubelskiej 2 i guberni augustowskiej 17 tych ośrodków religijnych⁶. Ukazem carskim z 7 maja 1901 r. podzielono Warszawski Ewangelicko – Augsburski Konsystorz na pięć okręgów: ka-

---

⁵ Archiwum Główne Akt Dawnych (skrót: AGAD). Centralne Władze Wyznaniowe (skrót: CWW) sygn. 1352 k. 131; sygn. 1361 k. 17.

⁶ AGAD. CWW 1063 k. 3. W 1843 r. superintendent diecezji płockiej przedstawił kandydata na pastora do Szak i do Łomży, z czego wynika, iż podlegały mu tereny województwa augustowskiego. AGAD. CWW sygn. 1366 k. 167. Archiwum Diecezjalne w Łomży (skrót: ArŁm). Zespół Ogólny (skrót: II) sygn. 59a k. 104; II sygn. 476 k. 35. W 1884 r. superintendentem diecezji augustowskiej ewangelicko-augsburskiej był Edward Erdman, pastor parafii Preny. Pamiątna Książka guberni suwalskiej 1884. Autor nie zdołał ustalić dokładnych podziałów administracyjnych.

liski (16 parafii i 7 filiałów), piotrkowski (14 i 9), płocki (13 i 5), warszawski (12 i 7) i augustowski: parafie – Godlewo, Łomża, Mariampol, Paproć Duża, Pułtusk, Suwałki, Szaki, Wierzbołowo, Wizajny; filiały – Augustów, Kalwaria, Nasielsk, Preny, Sejny, Sereje, Sudargi, Szczuczyn, Wiłkowyszki, Wisztyniec i Władysławów. W chwili wybuchu pierwszej wojny światowej Kościół Ewangelicki w Królestwie Polskim liczył pół miliona wyznawców skupionych w 66 parafiach i 38 filiałach. W 1939 r. Kościół Ewangelicko – Augsburski podporządkowany Konsystorzowi w Warszawie liczył 118 parafii i około 500 tysięcy wyznawców⁷.

W 1819 r. Rada Obywatelska Województwa Augustowskiego wniosowała do namiestnika Królestwa Polskiego, Józefa Zajączka, aby dla wyznania ewangelicko-augsburskiego pobudować kościoły w każdym mieście obwodowym i dla kolonii liczących dwieście rodzin, ponadto dla wyznania ewangelicko-reformowanego kościół tylko w mieście wojewódzkim. W dwa lata potem Komisja Województwa Augustowskiego jako miejsce dla nowych parafii wskazywała sześć miast: Augustów, Kalwarię, Łomżę, Mariampol, Sejny i Szczuczyn. Jednak mieszkańcy jako ubodzy nie zgadzali się na stałe składki, dlatego organizowanie nowych parafii odłożono do stosownego czasu⁸.

Uregulowanie parafii ewangelickich w guberni augustowskiej nastąpiło dopiero w latach czterdziestych. W 1842 r. konsystorz ewangelicki warszawski podał, że w guberni augustowskiej dla ponad czterdzieści tysięcy ewangelików było dziewięć parafii i osiem filiałów, mianowicie: w obwodzie augustowskim parafia w Suwałkach a filiały w Augustowie i Szczuczynie; w obwodzie kalwaryjskim parafia w Wierzbołowie a filiały w Kalwarii i Wiłkowyskach; w obwodzie łomżyńskim parafia w Łomży; w obwodzie mariampolskim parafie w Godlewie, Mariampolu i Szakach a filiały w Pre-

---

⁷ W. Gaspary, *Z dziejów Kościoła Ewangelickiego w Polsce w latach 1918-1939*, w: *Kościół w Drugiej Rzeczypospolitej*, Lublin 1980, s. 175-193. W. Sawicki, *Kościół i wspólnoty protestanckie na ziemiach polskich w okresie niewoli narodowej (1795-1918)*, w: *Historia Kościoła w Polsce*, pod red. B. Kumora, Poznań-Warszawa 1974-1979, t. I, cz. I, s. 664, t. II, cz. 2, s. 95. Archiwum Państwowe w Białymstoku (skrót: ArPb). Rząd gubernialny łomżyński 1867-1918, sygn. 118 k. 24. W. Jemielity, *Kościół Ewangelicko-Augsburski w Łomżyńskim 1795-1940*, w: *Na przełomie stuleci. Naród – Kościół – Państwo w XIX i XX wieku*, pod red. M. Piotrowskiego, Lublin 1997, s. 415-427.

⁸ AGAD. CWW sygn. 1060 k. 30, 47.

nach, Sudargach i Władysławowie; w obwodzie sejneńskim parafie w Serejach, Wisztyńcu i Wiżajnach a filiał w Sejnach. Ponadto znajdowało się wiele osad, które z racji znacznej odległości nie przyłączono do żadnego z tych ośrodków, a duchowni dojeżdżali tam dwa lub trzy razy w roku z pomocą duszpasterska, na przykład do Grajewa, Jedwabnego, Kolna, Stawisk, Tykocina. Owe parafie i filiały obsługiwało trzech duchownych wyznania augsburskiego i jeden wyznania reformowanego, mianowicie: pastor z Godlewa parafie Godlewo i Szaki oraz filiały Preny i Sudargi; pastor z Mariampola parafie Mariampol i Wierzbołów oraz filiały Wiłkowyszki i Władysławów; pastor z Sereje parafię Sereje i filiał w Sejnach; pastor z Suwałk parafie Suwałki, Wisztyniec i Wiżajny oraz filiały Augustów i Kalwarię. Parafię w Łomży i filiał w Szczuczynie obsługiwał pastor z Paproci Dużej, w guberni płockiej, on ponadto i cały obwód ostrołęcki⁹.

Przed uregulowaniem parafii było mniej duchownych. W 1840 r. pastor gminy Suwałki Grabowski podał, że dojeżdżał do obwodów: augustowskiego – 12 lat do Augustowa i Huty Sztabińskiej, 8 lat do Grajewa i Szczuczyna; kalwaryjskiego – 5 lat do Kalwarii, 5 lat do Wierzbołowa, 4 lata do Wiłkowyszek, 12 lat do Wisztyńca; łomżyńskiego – 7 lat do Jedwabnego, Kolna, Łomży, Stawisk, Tykocina i Wizny, raz lub dwa razy na rok; sejneńskiego – 12 lat do Sejn i Smolan, 8 lat do Serej. Oprócz tego blisko 12 lat do wsi Kłejpedy dwanaście razy w roku oraz do innych miejsc po trzy lub cztery razy stosownie do potrzeb wyznawców¹⁰.

Wśród wymienionych parafii i filiałów tylko Sereje należały do wyznania reformowanego, inne do wyznania augsburskiego. W 1837 r. według oficjalnych danych w guberni augustowskiej było ponad 600 osób ewangelików reformowanych, w 1849 r. ks. Grabowski w oparciu o ustne wiadomości od pastorów ustalił liczbę wyznawców na około 1000, w 1850 r. konsystorz warszawski podał liczbę 494 osoby. Mianowicie: powiat augustowski – miasto Suwałki 17 osób, wioska Dowspuda 2; pow. kalwaryjski – m. Wisztyniec 323, w. Udrya 14, Rutka 9, Kibejki 7, Ross 1; pow. łomżyński – m. Łomża 9, w. Pietkowo 1; pow. mariampolski – m. Mariampol 2, w. Kwieciszki 55, Zypłe 2; pow. sejneński – m. Se-

⁹ AGAD. CWW sygn. 1361 k. 443.

¹⁰ AGAD. CWW sygn. 1345.

reje 9, w. Sereje 14, Metele 10, Święte Jeziory 6, Justyanów 3; razem 494 osoby¹¹.

Wyznawcy augsburscy i reformowani tworzyli wspólne parafie. W 1836 r. do parafii Godlewo należało augsburskich 1663 i reformowanych 3 osoby; 1839 r. do tworzącej się parafii Mariampol augsburskich 2511 i reformowanych 41; 1840 r. do powstającego filiału w Prenach augsburskich 774 i reformowanych 7; 1842 r. do nowej parafii Wierzbołów augsburskich 2400 i reformowanych 56 osób¹². Gdy na mocy ukazu carskiego z 8/20 lutego 1849 r. oddzielono zarząd kościołów augsburskiego i reformowanego, istnienie parafii Sereje było zagrożone. Konsystorz warszawski pisał do komisji rządowej, że z tego ukazu nie musi wynikać, aby parafie i filiały w Grzymale, Piaskach Wielkich, Serejach, Tursku Wielkim i Wielkiej Nocy uległy zniesieniu. Gdyby tak się stało, w całym kraju pozostałyby jedynie cztery parafie ewangelicko-reformowane: w Sielcu, Warszawie, Zelowie i Żychlinie. Dzięki interwencji konsystorza ostała się parafia w Serejach¹³.

Augustów. W 1819 r. namiestnik Królestwa Polskiego polecił, aby mieszkańcom wyznania augsburskiego przekazać nieodpłatnie budowę magazynowe w Augustowie celem odbywania w nich nabożeństw. W 1830 r. komisja województwa augustowskiego wypowiedziała się do komisji rządowej, aby w mieście Augustowie nie tworzyć parafii ewangelickiej z racji niewielkiej liczby wyznawców. Raczej powinien tu być filiał z dojazdem duchownego. Rząd darował już magazyn na dom modlitw, wierni myślą o budowie kościoła, ale są biedni i liczą na pomoc od rządu. W czasie powstania listopadowego kościół uległ spaleni. W 1840 r. podano projekt utworzenia filiału w Augustowie. Wymieniono nazwiska wyznawców i miejsce ich zamieszkania: w m. Augustowie familii 54 a dusz 130, Hucie Sztabińskiej familii 25 a dusz 111, Rajgrodzie familii 18 a dusz 31, w innych miejscowościach po kilka familii. W rok potem rozłożono składki na utrzymanie filiału, wymieniono z nazwiska 262 ojców rodzin, podano miejsce ich zamieszkania oraz zamożność przez umieszczenie w odpowiedniej, tak zwanej, klasie: 1 klasa 7, 2 = 12,

¹¹ AGAD. CWW sygn. 1352 k. 406; sygn. 1354 k. 9, 21.

¹² AGAD. CWW sygn. 1336 k. 189; sygn. 1341 k. 72; sygn. 1359 k. 75; sygn. 1843 k. 22.

¹³ AGAD. CWW sygn. 1354 k. 70.

3 = 46, 4 = 47, 5 = 75, 6 = 75. Wkrótce podjęto budowę kościoła, zbierano składki na ogrodzenie cmentarza, zachowały się plany budowy i kosztorysy¹⁴.

Chmielówka. W 1829 r. dziekan katolicki augustowski podał, że luteranie z dekanatu augustowskiego należeli do parafii w Chmielówce. W 1832 i 1835 r. pastorem był ks. Grabowski. 19 06 / 07 07 1838 r. parafia ewangelicka została przeniesiona z Chmielówki do miasta Suwałk¹⁵.

Giełgudyski. W 1801 r. rząd pruski wezwał barona Kundella do budowy kościoła ewangelickiego w obrębie jego dóbr Giełgudyski. W 1817 r. komisarz obwodu mariampolskiego zdecydował, aby owe dobra przyłączyć do kościoła ewangelickiego w Godlewie. W rok potem baron zabiegał w komisji rządowej o utworzenie parafii, wymienił dziesięć miejscowości odległe trzy mile od Giełgudyszek. Komisja rządowa poleciła komisji wojewódzkiej sprawdzić, czy to nie zaszkodzi parafii w Godlewie. Plan barona nie doczekał się realizacji¹⁶.

Godlewo. W 1834 r. dziedzic Godlewski pisał, że podług erekcji kościoła w Godlewie, do tej parafii miały należeć wszystkie miasta i wsie położone w obwodzie mariampolskim, a ponadto pastor z Godlewa miał odprawiać nabożeństwa w Kalwarii, Wierzbołowie i Wilkowyszach. Po utworzeniu nowej parafii w Mariampolu odeszło nie tylko to miasto z okolicami, ale też miasta Pilwiszki i Władysławów, w których już po utworzeniu parafii w Mariampolu pastor z Godlewa sprawował nabożeństwa; od 1832 r. do tych miast dojeżdżał pastor z Mariampola. Co więcej, 10 04 1833 r. komisja województwa augustowskiego zaproponowała wcielenie kościoła w Godlewie do parafii w Mariampolu; w Godlewie było 294 rodziny. Parafia w Godlewie ostała się. W 1836 r. „osób głównych” było 389 oraz członków ich rodzin 1277; razem 1666 osób. Wśród tych wyznania augsburskiego 1663 i wyznania reformowanego 3 osoby. W rozkładzie składki na 1838 r. wymieniono nazwiska głównych płatników i miejsce ich zamieszkania; rodziny 423 a dusz 1751. Według zamożności klasy: 1 = 16, 2 = 14, 3 = 55, 4 = 21, 5

---

¹⁴ AGAD. CWW sygn. 1331 k. 10, 21, 265, 342; sygn. 1355 k. 4.

¹⁵ AGAD. CWW sygn. 1336 k. 40; sygn. 1352 k. 191; sygn. 1847 k. 114. ArŁm, II sygn. 455 k. 201.

¹⁶ AGAD. CWW sygn. 1334 k. 1-5.

= 133, 6 = 184. W 1846 r. z powodu odłączenia niektórych wsi od parafii Godlewo do filiału w Prenach pastor podał nowy opis miast i wsi; było familii 472 a dusz 1332. W 1857 r. sporządzono nowy spis miejscowości, podano nazwiska wyznawców i odległość do kościoła w Godlewie; wymieniono 257 miejscowości. Oto znane nazwiska pastorów: Borgenhagen 1832, 1836, Erdman 1846, Leopold Erdman – 1872-1883, Edward Erdman 1884-1892 – (miał i Preny), August Wimer – 1900-1912 (1900-1907 i filiał Preny), Sroka 1913 („-” oznacza niewiadomy rok rozpoczęcia i zakończenia pracy pastora)¹⁷.

Grajewo. W 1904 r. kantorem był August Ecke (1889, 1901, 1902 nie wymieniano nikogo)¹⁸.

Kalwaria. W 1834 r. konsystorz warszawski w piśmie do komisji rządowej odwoływał się do opinii komisji województwa augustowskiego z 07 08 1828 r. i własnej z 28 08 1828 r. względem urządzenia filiału w mieście Kalwarii, mającego należeć do parafii w Mariampolu. Konsystorz prosił o wydanie rozporządzenia do komisji województwa augustowskiego. W 1839 r. rozłożono składkę na utrzymanie służby kościelnej filiału w Kalwarii. Wymieniono 267 nazwisk ojców rodzin; w samym mieście Kalwarii 68 nazwisk. Klasy zamożności: 1 = 5, 2 = 57, 3 = 43, 4 = 43, 5 = 47, 6 = 72. Zachowała się obszerna korespondencja o budowie nowego kościoła i szkoły w Kalwarii¹⁹.

Kłejpeda. W 1842 r. Towarzystwo Ogniove przyznało wynagrodzenie za spalony kościół wyznania augsburskiego we wsi prywatnej Kłejpedzie w powiecie sejneńskim²⁰.

Łomża. W listopadzie 1828 r. ewangelicy z Łomży prosili rząd o przyznanie funduszy dla pastora i nauczyciela w związku z przybyciem do tego miasta fabrykantów. W trzy miesiące potem komisja rządowa poleciła komisji województwa augustowskiego, aby w ciągu dwóch miesięcy przedstawiła projekt utworzenia parafii oraz podała plan i wyszczególniła koszty budowy kościoła i zabudowań dla pastora w Łomży. W 1830 r. komisja rządową zatwierdziła przedstawiony sobie wykaz rodzin zamieszkanych w Łomży i okolicy, wymieniono 88

¹⁷ AGAD. CWW sygn. 1063 k. 255, sygn. 1335 k. 261-344, sygn. 1336 k. 189, 212, 284, 515, 539; sygn. 1337 k. 257. *Pamiętna Książka guberni suwalskiej z lat 1872-1913*.

¹⁸ *Pam. Książka 1904* s. 275.

¹⁹ AGAD. CWW sygn. 1338 k. 48, 108; sygn. 1839 k. 1 n.

²⁰ AGAD. CWW sygn. 1369 k. 2.

miejscowości, na przykład Jedwabne 26 nazwisk, Kolno 18, Łomża 65, Nowogród 17, Srebrny Borek 44, Stawiski 24, Tykocin 31, Wizna 26, Ciechanowiec 1; razem 427 rodzin. Na 1831 r. rozłożono składkę pomiędzy 484 rodzin, podano nazwiska, zawód i miejsce pobytu. Pomimo tego w 1836 r. komisja rządowa postanowiła odłożyć utworzenie nowej parafii w Łomży do późniejszego czasu z powodu, że ewangelicy nie byli tak liczni i tak zamożni, by mogli posiadać oddzielną parafię. W 1839 r. podano projekt organizacji parafii, wymieniono 376 miast, wsi i osad, jakie miały do niej należeć, razem familii 515 a dusz 1526. W 1841 r. konsystorz warszawski pisał do komisji rządowej, że parafia ewangelicka w Łomży istnieje od trzech lat i jako tymczasowy filiał została powierzona pastorowi z Paproci; liczy 1500 dusz. W rozłożeniu składki na 1841 r. wymieniono miejscowości i nazwiska, na przykład w Łomży 153 nazwisk, Jedwabnem 62, Kolnie 12, Nowogrodzie 22, Stawiskach 29, Wiźnie 9. W 1847 r. do składki podano familii 249 a dusz 705. Długi czas trwała korespondencja odnośnie świątyni dla ewangelików. W 1831 r. prosili oni o przekazanie kościoła popijarskiego, gdyż szkołę przeniesiono z Łomży do Szczuczyna. Otrzymali odpowiedź, że szkoła jest tam tymczasowo z powodu zajęcia gmachu szkolnego na lazaret. W 1837 r. konsystorz warszawski stwierdził, że sala gimnazjum w Łomży jest niedogodna dla nabożeństw ewangelickich. W 1844 r. mieszkańcy znów prosili o przekazanie im kościoła popijarskiego. W pięć lat potem nadal odprawiali nabożeństwa w sali egzaminacyjnej gimnazjum łomżyńskiego. Dopiero 10/22 02 1853 r. Rada Administracyjna Królestwa poleciła przekazać kościół popijarski w Łomży na rzecz gminy ewangelickiej. Pierwsze nabożeństwo odprawiono tam 31 10/12 11 1854 r. W międzyczasie remontowano świątynię a kurator okręgu naukowego warszawskiego domagał się przekazania na użytek szkoły zajmowanej sali egzaminacyjnej. Oto nazwiska znanych duchownych. W 1837 r. konsystorz warszawski prosił rząd o przyznanie funduszu dla ks. Grabowskiego z Chmielówki na dwa przyjazdy w roku do Łomży. W 1840 r. dojeżdżał pastor Schlicke z Paproci Dużej. 20 03/ 1 04 1843 r. stałym administratorem parafii w Łomży i filiału w Szczuczynie został ks. Bogumił Tydelski. Oto kolejni pastory i administratorzy parafii: Gustaw (Benno Wilhelm) Müller 1844-1846, Karol Wagner 1846-1851, Julius Mrongovius 1852-1859, Jan Adam Haberkant 1859-1863, Karol Gustaw Manitus 1865-1867, Karol Juliusz Pastenaci 1870-1874, Teodor Ludwig 1875-1882, Kacper Mikulski 1884-1930, Karol Edward Świ-

talski 1930-1931, Aleksander Jehnke 1931, Henryk Zalewski 1934-1936, Zygmunt Kuźma 1937-1941²¹.

Mariampol. W 1834 r. do składki na rzecz parafii Mariampol wymieniono 379 ojców rodzin, podano miejsce ich zamieszkania, zawód i stan zamożności według klas: 1 = 8, 2 = 6, 3 = 63, 4 = 188, 5 = 114. W 1837 r. wymieniono rodziny 436 (w tym m. Mariampolu 65), 1839 r. rodziny 558 a dusz 2552. W 1840 r. konsystorz warszawski przesłał komisji rządowej projekt organizacyjny parafii w Mariampolu oraz filii w Kalwarii i Wiłkowyszkach. Wymieniono miasta, wsie i osady mające należeć do parafii w Mariampolu, odległość do Mariampola, rodziny augsburskich 550 a dusz 1511, rodziny reformowanych 8 a dusz 41. W 1845 r. przy rozkładzie składki podano 599 nazwisk w ramach poszczególnych miejscowości, 1848 r. 552 nazwiska ojców rodzin, 1857 r. wyszczególniono 399 miejscowości. Oto nazwiska pastorów: od 1831 r. Lange, obsługiwał wówczas Kalwarię, Pilwiszki, Wierzbołów, Wiłkowyszki i Władysławów, w 1842 r. był nadal, wtedy zwolniono go od filiału Kalwarii; Juliusz Pastenaci – 1877-1892 – (obsługiwał też Kalwarię i Wiłkowyszki); Emil Zichelberger – 1900-1913 (1900 filiały Kalwarię, Sereje i Wiłkowyszki, 1910-1913: Kalwarię, Preny, Sereje i Wiłkowyszki)²².

Preny. W 1840 r. konsystorz warszawski prosił komisję rządową o potwierdzenie spisu miejsc mających należeć do filiału Preny. Wymieniono wsie, nazwiska mieszkańców, odległość do istniejących ośrodków: Godlewa, Mariampola, Serej, Szak, Wiłkowyszek i Władysławowa. Ojców rodzin 187, członków ich rodzin 594, razem 781 osób; w tym augsburskich 774, reformowanych 7. W tymże roku rozłożono składkę, podano nazwiska, zawody, było rodzin 250 a dusz 973 (w tym m. Preny nazwisk 92 a osób 203, m. Bałwierzyszki nazwisk 27 a osób 64). W 1846 r. było rodzin 240 a dusz 998, w 1857 r. do filiału Preny należało 238 miejscowości²³.

²¹ AGAD. CWW sygn. 1361 k. 6, 9, 31, 49, 93, 96, 113, 143, 146, 159, 197, 236-268, 292, 332, 381, 481, 572, 630, 646; sygn. 1362 k. 6, 167, 288, 359, 391, 446; sygn. 1363 k. 30, 36, 47, 74, 343, 359. ArŁm, II sygn. 59a k. 104. *Pam. Książka 1891* s. 232, 1892 s. 343, 1894 s. 330, 1897 s. 239. E. Alabrudzińska, *Kościół*, s. 49, autorka podaje dane i o innych ośrodkach ewangelickich. E. Kneifel, *Die evangelisch-augsburgischen in Polen Gemeinden 1555-1939*, Vierkenchen 1971, s. 205, w tej książce są krótkie dane i o innych parafiach ewangelickich; tenże, *Die Pastoren der evangelisch-augsburgischen Kirche in Polen*, Neuendettelsau 1965, są nazwiska pastorów i w innych parafiach poniżej omawianych.

²² AGAD. CWW sygn. 1063 k. 277; sygn. 1340 k. 202, 447; sygn. 1341 k. 9, 72, 99, 383, 734, 765; sygn. 1368 k. 21. *Pam. Książka gub. suw. 1872-1913*.

²³ AGAD. CWW sygn. 1063 k. 266; sygn. 1344 rozkłady składki 1863-1881; sygn. 1843 k. 12, 14, 22, 35.

Sejny. W 1841 r. konsystorz warszawski wydał zalecenie, aby dla ewangelików Sejn i okolicy zorganizować filiał w Sejnach. W dwa lata potem rząd gubernialny augustowski przesłał do komisji rządowej akta organizacyjne tego filiału. Należało do niego rodziny 172 a dusz 708 (Sejny rodziny 30, Berzniki 6, Puńsk 20), 1846 r. rodziny 190, 1849 r. rodziny 184, 1853 r. zrobiono kosztorys na wystawienie kościoła. Do 1849 r. administrował ks. Orłowski pastor w Serejach, po nim ks. Grabowski z Suwałk²⁴.

Sereje. W Polsce były trzy Jednoty Kościołów Ewangelickich Reformowanych: Wielkopolska, Małopolska i Litewska; kościół w Serejach należał do tej ostatniej. W listopadzie 1835 r. konsystorz warszawski informował komisję rządową, iż w 1695 r. książę Jerzy Radziwiłł przeznaczył ordynarię w naturze dla pastora i zakrystiana serejskiego, i takowa była pobierana do śmierci ks. Stanisława Monkiewicza, pastora kościoła reformowanego. Gdy zmarł 24 05 1833 r., wyznanie to utraciło jedyne duchowne na całe województwo augustowskie. Nie łatwo było znaleźć następcę. Skorzystano z pomocy konsystorza ewangelickiego wileńskiego, który zezwolił ks. Leonardowi Orłowskiemu z Kiejdan przyjąć pastora w Królestwie Polskim. Znał on języki rosyjski, polski i niemiecki. Przybysz z Litwy znalazł w Serejach niejasną sytuację. W parafii wyznania reformowanego liczebnie znacznie przeważali wyznawcy augsburscy. Dotąd było zwyczajem, że drudzy przyjmowali sakramenty, a głównie komunię świętą od przybywających do Serej pastorów swojego wyznania. Ks. Orłowski sprzeciwił się obecności innych pastorów. Wówczas konsystorz warszawski ustalił zasady współlistnienia obu wyznań, mianowicie: 1) Administrowanie wszelkich aktów religijnych w obrębie parafii Sereje względem mieszkańców obu wyznań należy tylko do pastora ewangelickiego w Serejach. 2) Akta chrztów, ślubów i pogrzebów dla wyznawców obu wyznań ważne dopełnia tylko pastor parafii Sereje. 3) Co do aktów komunii świętej, zażegnania i wyvodu, mieszkańcy parafii Sereje wyznania augsburskiego mogą udawać się do innych parafii obsadzonych pastorami wyznania augsburskiego, np. do ks. Grabowskiego w Chmielówce. Pisano dalej, iż do tego czasu mogły istnieć wprawdzie inne zwyczaje względem dopełniania obrzędów religijnych dla mieszkańców gminy Sereje wyznania augsburskiego, ale to opierało się na dobrowolnych układach pomiędzy są-

²⁴ AGAD. CWW sygn. 1365 k. 5, 9, 12, 21, 82, 106, 120, 180.

siednimi pastorami, w znacznej części nawet wynikało z osobistego usposobienia zmarłego ks. Monkiewicza. Jednak odtąd należy stosować się do treści wymienionych trzech punktów. Wkrótce konsystorz otrzymał prośbę 42 osób z Serej, aby jak dawniej, i nadal duchowny wyznania augsburskiego przyjeżdżał dwa razy w roku do Serej. W maju 1836 r. konsystorz zgodził się na przyjazd pastora Borgenhagena z Godlewa raz na wiosnę i drugi raz na jesieni do miasta Sereje celem odprawienia nabożeństwa, poświęcenia młodzieży i udzielenia komunii świętej wyznawcom augsburskim parafii Sereje zgodnie z ich obrządkiem.

Na liczbę parafian wskazują szczegółowo notowane składki. W 1842 r. wymieniono 471 nazwisk ojców rodzin, podano ich miejsce zamieszkania i wykonywane zawody; m.in. w m. Serejach 142 nazwiska, m. Łódziejach 66. W 1845 r. nazwisk 196 a ogólnie mieszkańców 601, m.in. w m. Serejach 152, m. Łódziejach 47, m. Olicie 121. Według zamożności: klasa 1 = 3, 2 = 1, 3 = 8, 4 = 38, 5 = 65, 6 = 53, 7 = 28. W 1848 r. 186 nazwisk, 1849 r. familii 196 a dusz 797, 1854 r. 200 nazwisk a dusz 803, w tym augsburskich 788 i reformowanych 15. Była to więc mała parafia. W 1850 r. rząd zamknął parafię, lecz po dwóch latach przywrócił. 11/23 grudnia 1853 r. Rada Administracyjna podała, że Namiestnik Królestwa zezwolił, aby zwrócić kwotę 400 rubli wydatkowaną przez konsystorz wyznania ewangelicko-reformowanego na utrzymanie parafii tego wyznania w latach 1850 i 1851, to jest „w czasie pomiędzy zwinięciem a przywróceniem tej parafii”. Oto znani pastory. Do 1833 r. Stanisław Monkiewicz, po nim Leonard Orłowski, był w 1849 r., w 1852 r. został obrany pastorem dotychczasowy administrator Jan Bogusław Rumpel, był on w 1872 r., Edward Wejdoł – 1877-1881-, August Dil – 1883-1884, Fridrich Jeleń 1885-1888-, Kazimierz Szefer – 1892-1901-, Konstanty Kurnatowski – 1907-1910-, Tomasz Tozio 1912²⁵.

Sudargi. W 1845 r. do parafii należało familii 297 a dusz 1100; podano nazwiska i wsie. W 1848 r. familii 314 a dusz 1351. W 1850 r. dobiegała końca budowa kościoła w Burgajciach filiale należącym do Sudarg. W 1854 r. pastor z Szak miał nadal filiał Su-

---

²⁵ AGAD. CWW sygn. 1064 k. 25; sygn. 1352 k. 72, 151, 191, 249, 415; sygn. 1353 k. 124, 312, 491; sygn. 1354 k. 9, 170, 204, 225, 454, 753, 783. *Pam. Kniżka gub. suw. 1872-1913.*

dargi. W 1857 r. do tego filiału należało 49 miejscowości, podano nazwiska mieszkańców i odległość do punktu parafialnego²⁶.

Suwałki. Miasto wojewódzkie Suwałki należało do parafii Chmielówka. W 1835 r. komisja województwa augustowskiego stwierdziła, iż z braku funduszu na wystawienie nowego kościoła nie może przyjść do skutku przeniesienie parafii z Chmielówki do Suwałk. Stało się to dopiero na mocy decyzji komisji rządowej z 5/17 maja 1838 r., a faktyczne przeniesienie nastąpiło 19 06/ 07 07 1838 r. Nowa parafia obejmował miejscowości przedtem będące w parafii Chmielówka. Oto wykaz rodzin z tego czasu: m. Suwałki 173, m. Bakalarzewo 4, m. Filipów 27, m. Przerośl 51, m. Raczki 11, Jemieliste Przedmieście 3, Olszanka 4, Szafranki 1, Wólka 11 itd., w ogóle mieli złożyć na utrzymanie parafii 3970 zł czyli 595 rubli. Pierwszym pastorem był Grabowski. W 1855 r. trwało śledztwo o jego niegospodarność w parafii. Pastorzy: Andrzej Wilhelm Grabowski 1793-1824, Fridrich Wilhelm Grabowski od 1827, Gottlob Görne 1844-1846, Władysław Wernitz 1854-1855, Władysław Multanowski 1856-1857, Ludwig Behrens 1857-1858, Juliusz Mrongovius 1866-1883, Władysław Wernitz 1884-1913, Zygfryd Oskar Lope 1913-1924, Wilhelm Artur Borkenhagen 1924-1943²⁷.

Szaki. W maju 1840 r. konsystorz warszawski pisał do komisji rządowej, że celem uregulowania parafii ewangelickich w guberni augustowskiej są prowadzone liczne korespondencje z rządem gubernialnym augustowskim; od kilku lat sprawa ta postępuje. 25 03/06 04 tego roku rząd gubernialny powiadomił konsystorza, że 6/18 01 b. r. przedstawił projekt organizacyjny parafii ewangelickiej w Szakach, podał miasta, wsie i osady mające należeć do niej, wymienił familii 467, ich rodzin 2138, razem 2605 osób; m.in. Szaki familii 33, Giełgudzki Niższe 69, Zyle 255, Poniemon Fergissa 22, Kretkompie 6. W 1840 r. w rozkładzie składki na utrzymanie parafii wymieniono familii 921 a dusz 4886. W listopadzie 1842 r. konsystorz informował komisję rządową, iż wkrótce parafia Szaki zostanie obsadzona stałym duchownym, obecnie jest administrowana przez pastora z Godlewa. W 1843 r. superintendent plocki przedstawił do Szak Ferdynanda Woronowicza z Prus. W 1845 r. wymieniono familii 841 a dusz 3655

²⁶ AGAD. CWW sygn. 1063 k. 313; sygn. 1370 k. 291; sygn. 1371 k. 6, 45, 111;

²⁷ AGAD. CWW sygn. 1345 k. 33, 254, 338; sygn. 1346 k. 50, 61-230, 650, 760; sygn. 1347 k. 114, 567; sygn. 1348 k. 205. *Pam. Kniżka gub. suw. 1872-1913.*

(w tym m. Szaki 98). W 1848 r. rodziny 859 a dusz 3749. Do 1854 r. pastor z Szak sprawował administrację filiału Władysławów, od niego przejął pastor z Wierzbołowa; nadał pastowski z Szak pozostał filiał Sudargi. W 1857 r. do parafii Szaki należało 448 miejscowości. Znani pastory: vacat 1877, 1878, Ferdynand Baumbach – 1880-1883, Henryk Sroka 1886-1913 (w 1892, 1901, 1913 miał filiał Sudargi)²⁸.

Szczuczyn. W 1819 r. namiestnik Królestwa, Józef Zajączek wydał polecenie komisji województwa augustowskiego, aby oddać bezpłatnie mieszkańcom wyznania ewangelickiego budowlę magazynową w Szczuczynie celem odbywania tam modlitw. W 1840 r. przedstawiono projekt utworzenia filiału w Szczuczynie, podano odległość poszczególnych miejscowości do Augustowa i Łomży, wymieniono rodziny 285 a dusz 966. W tymże roku przy rozkładzie składki ponownie wymieniono miejscowości, na przykład m. Szczuczyn rodziny 63, m. Grajewo 22, m. Wąsosz 13, m. Radziłów 4, Bogusze 43, Białaszewo 3, Danowo Górskie 35, Grabowo Kumelsk i Lachowo 33, Klimaszewnica 10, Łabętnik 1, Niećkowo 5, Obiedzin 3, Romany 11, Skroda 3, Świdry Awissa 75. W 1845 r. wymieniono 282 rodziny, ich zamożność: klasa 1 = 4, 2 = 8, 3 = 15, 4 = 54, 5 = 79, 6 = 122. W 1848 r. wymieniono 203 nazwiska ojców rodzin. Od 20 03 1843 r. administratorem parafii Łomża i filiału Szczuczyn został pastor Bogumił Tydelski. W 1884-1915 1894 dojeżdżał pastor z Łomży Kacper Mikulski a kantorem w Szczuczynie był Fryderyk Sokół²⁹.

Tykocin. W 1811 r. minister pisał do prefekta departamentu łomżyńskiego, że w powiecie tykocińskim gmina wyznania augsburskiego nie miała własnego pastora ani miejsca do odprawiania modłów. Dla zawierania ślubów udawali się do Knyszyna, na terenie Cesarstwa Rosyjskiego. Należy przeznaczyć fundusz dla Tykocina i dać pastora. Prefekt odpowiedział, że w Tykocinie jest rodziny 55 a w całym powiecie tykocińskim do 190. Za poprzedniego rządu nabożeństwa odprawiali w budynku, tak zwanego, alumnatu, czyli pomieszczenia dla wysłużonych żołnierzy. Teraz ten obiekt, jak i zabudowania pobernardyńskie są mocno zniszczone. Potem nie wspomniano o Tykocinie jako o ewangelickim ośrodku religijnym³⁰.

²⁸ AGAD. CWW sygn. 1063 k. 292; sygn. 1366 k. 1, 28, 123, 147, 264, 304; sygn. 1370 k. 291. *Pam. Knizka gub. suw. 1872-1913*.

²⁹ AGAD. CWW sygn. 1355 k. 4, 86, 94, 120, 137, 160, 227; sygn. 1361 k. 481. *Pam. Knizka gub. łomż. 1891-1898*.

³⁰ AGAD. CWW sygn. 1356 k. 2, 17.

Wierzbołów. W 1821 r. ewangelicy z Wierzbołowa prosili komisję rządową o możliwość przeniesienia na swój cmentarz dawnego kościoła parafialnego rzymskokatolickiego i przeznaczenia na swój dom modlitwy. Podali plan kościoła i kosztorys remontu. Biskup katolicki Ignacy Czyżewski odmówił racji proszącym. Oto Wierzbołów leży nad samą granicą, mają w pobliskich Prusach zbory i pastorów. Z łatwością mogą się tam udawać w potrzebie, tak jak pruscy katolicy przychodzą do kościołów katolickich i kapłanów; strażnicy nie czynią w tym trudności. W 1842 r. konsystorz warszawski przesłał komisji rządowej wykaz miast, wsi i osad mających należeć do Wierzbołowa, wymienił miejscowości 87, rodziny wyznania augsburskiego 692 a dusz 2400, rodziny wyznania reformowanego 19 a dusz 56; razem 2456 osób. W 1842 r. w rozkładzie składki wymieniono nazwisk ojców rodzin 711 a dusz 2456. Oto zamożność rodzin: 1 klasa = 7, 2 = 8, 3 = 30, 4 = 78, 5 = 54, 6 = 111, 7 = 175, 8 = 248. W 1845 r. rodziny 752 a dusz 2650 (w tym m. Wierzbołów rodziny 145). W 1848 r. rodziny 513 a dusz 2203. W 1854 r. konsystorz warszawski odebrał pastorowi z Wierzbołowa zarząd Wisztyńca i Wizajna a powierzył administrację filiału Władysławów (dotąd opiekę nad nim sprawował pastor z Szak). Pastorzy: 1846 r. był Gensch. W 1858 r. przyszedł z Wizajna do Wierzbołowa pastor Szulc, on zmarł w 1867 r. W tym roku przybył Adolf Sachs i pracował przynajmniej do 1892 r. (1872, 1877 miał i Wizajny, 1878, 1884 bez Wizajna), Karol Moczulski – 1900-1913 (1900-1913 i filiał Władysławów)³¹.

Wiłkowyski. We wrześniu 1840 r. komisja rządowa przekazała do wydziału wyznań projekt organizacji filiału w Wiłkowyskach, wymieniła miasta, wsie, osady, nazwiska i zawody ojców rodzin, razem rodziny 309 a dusz 1150. W 1842 r. przy rozkładzie składki wymieniono rodziny 443, 1845 r. rodziny 311³².

Wisztyniec. W 1828 r. ewangelicy z miasta Wisztyńca oraz ich pastor Grabowski z Chmielówki prosili rząd o przydzielenie magazynu, w którym czasowo odprawiało się nabożeństwo katolickie, na swój dom modlitwy. W 1829 r. komisja województwa augustowskiego sugerowała komisji rządowej, aby w Wisztyńcu założyć parafię lub filiał. W mieście Wisztyńcu i okolicy mieszkało 446 ewangelików, do

³¹ AGAD. CWW sygn. 1357 k. 187; sygn. 1359 k. 4, 22, 26, 66, 75; sygn. 1360 k. 212, 314, 317, 319; sygn. 1370 k. 291. *Pam. Kniżka gub. suw. 1872-1 913.*

³² AGAD. CWW sygn. 1364 k. 46, 51, 110, 160.

Chmielówki mieli 10 mil, do Godlewa i Serej po 8 mil. W 1837 r. rozłożono składkę na restaurację kościoła ewangelickiego w Wisztyńcu, wymieniono 508 nazwisk. Dopiero podczas ogólnego uregulowania parafii w guberni augustowskiej, 19/31 01 1842 r. konsystorz warszawski zezwolił na utworzenie oddzielnych parafii w Wisztyńcu i Wizajnach, tak aby z czasem pastor mieszkając w Wisztyńcu, jedną niedzielę przebywał na miejscu a w drugą jeździł do Wizajn. Organizacją nowych parafii miał zająć się pastor z Suwałk, Grabowski. W 1844 r. wykazano odległość wsi od miasta Wisztyńca, wymieniono nazwiska ojców rodzin i zawody, rodziny 400 a dusz 1721. W dwa lata potem Wisztyńcem i Wizajnami administrował pastor Gensch z Wierzbołowa, dojeżdżał dwa razy na miesiąc; jego następca czynił to do 1854 r. Wówczas do Wizajn poszedł pastor Szulc i on przybywał do Wisztyńca. W 1846 r. zabiegając u rządu o fundusz na dojazdy z Wierzbołowa do Wisztyńca i Wizajn, konsystorz warszawski zaznaczył: „w tak, że tak powiem zdziczałych stronach przez częstą obecność duchownego obudzać się zaczął duch religijny”³³.

Wizajny. Jak wspomniano przy Wisztyńcu, w 1842 r. przystąpiono do organizowania parafii w Wizajnach. W 1844 r. wykazano ludność ewangelicką mającą należeć do tej parafii, rodziny 452 a dusz 1835, tylko ewangelicy augsburscy; administrował pastor z Wierzbołowa. W 1847 r. rodziny 380 a dusz 1493. Pastorzy: Szulc 1854-1858 r.; Władysław Multanowski zmarł w 1860 r.; Rudolf Schroeder 1860-1861 (zmarł 03 03 1861 r.); Władysław Wermetz był od 19/31 07 1862 r.; Juliusz Kwejser – 1880-1892 (miał i parafię Wisztyniec); August Wimer – 1910-1912 (bez Wisztyńca); vacat 1913³⁴. W 1824 r. komisja województwa augustowskiego informowała komisję rządową o sekcie zwanej Mukrami wśród wyznawców augsburskich z okolic Wizajn. Mieli oni schodzić się wieczorną porą w jednym z domów prywatnych a po modlitwie jakoby mężczyźni obcowali z kobietami jak się trafi. Dwaj członkowie sekty pytani zaprzeczyli owym oskarżeniom. Wyjaśniali, że odprawiali modły klęcząc i tym różnili się od innych ewangelików. Pastor Grabowski sądził, że mieli jakiś zamiar odszczępienia się od wyznania ewangelickiego, ale przyznał, iż ci sami

³³ AGAD. CWW sygn. 1357 k. 18, 19, 42, 89, 187, 249; sygn. 1370 k. 164, 291; sygn. 1358 bk.

³⁴ AGAD. CWW sygn. 1357 k. 187; sygn. 1370 k. 6, 21, 29, 123, 164, 291. *Pam. Kniżka gub. suw. 1872-1913.*

wyznawcy przychodzili do niego na nabożeństwa, spowiadali się i komunikowali. Oto pastory: Aleksander Schultz 1854-1857, Jan Adam Haberkant 1857-1858, Władysław Multanowski 1858-1860, Rudolf Schroedr 1860-1861, Władysław Wernitz 1861-1870, Juliusz Kweisser 1877-1896, Karol Aleksander Moczulski 1896, Adolf Henryk Wernitz 1889-1907, August Aleksander Wiemer 1907-1911, Zygmunt Lang 1927-1930, Aleksander Jehnke³⁵.

Władysławów. W 1842 r. wykazano miejscowości mające należeć do filiału we Władysławowie, rodziny 333 a dusz 1449. Organizowaniem placówki miał zająć się pastor Lange z Mariampola. 24 03/ 05 04 1843 r. komisja rządowa zatwierdziła filiał we Władysławowie. W 1846 r. rodziny 299 a dusz 1088, 1848 r. rodziny 347 a dusz 1177, 1857 r. miejscowości 87, 1850 r. podjęto budowę kościoła, 1854 r. ogrodzenie cmentarza. Pastory. Ferdynand Haefke od 25 07/06 08 1852 r. W dwa lata potem administrację Władysławowa powierzono pastorowi z Wierzbołowa, gdy dotąd czynił to pastor z Szak. 6/18 07 1852 r. zmarł na cholera pastor Karol Bartsch, nestor duchowieństwa ewangelickiego w kraju. Od 1854 do 1857 r. był Władysław Jakub Gassman 1854-1857. Po nim przybył Władysław Wernitz, w 1862 r. administrował pastor z Wierzbołowa³⁶.

W stosunku do 1842 r., aż do pierwszej wojny światowej pozostały te same parafie i filiały. Najwięcej wyznawców posiadały parafie Szaki, Wierzbołów i Mariampol. Zdecydowana większość z nich znajdowała się w stronach litewskich, w pobliżu granicy z Prusami. I wielu z nich byli Litwinami, na co wskazywałby język mieszkańców. W 1825 r. ewangelicy z Mariampola prosili komisarza obwodu mariampolskiego o pastora z językiem litewskim, „albowiem większa część mieszkańców wyznania ewangelickiego żadnego innego języka prócz litewskiego nie posiadają”. W tymże roku komisja województwa augustowskiego informowała komisję rządową, iż szukała kandydata na pastora. Owszem są w Cesarstwie Rosyjskim, w Kownie i Wilnie, ci jednak nie posiadając języka litewskiego byłiby tu mało przydatni. Pastor koniecznie powinien znać język litewski, gdyż w tym tylko mieszkańcy w okolicy mariampolskiej będą mogli zrozumieć udzielaną im naukę. W 1843 r. do Szak poszedł

³⁵ AGAD. CWW sygn. 1401 k. 1.

³⁶ AGAD. CWW sygn. 1063 k. 318; sygn. 1368 k. 10, 21, 30, 78, 137, 189, 260, 336, 384, 406, 471, 601; sygn. 1370 k. 291.

Ferdynand Woronowicz z Prus. Znał on bardzo dobrze język litewski „konieczny potrzebny dla pastora w Szakach, gdyż tameczni parafianie nie rozumieją ani po polsku ani po niemiecku”. Miał on w ciągu trzech miesięcy nauczyć się języka polskiego. Chociaż nie zawsze w tych stronach pastory spełniali ten warunek. W 1833 r. do parafii Sereje przybył z Cesarstwa Rosyjskiego Leonard Orłowski, który znał języki rosyjski, polski i niemiecki, w których odprawiał nabożeństwa (nie wspomniano o języku litewskim)³⁷.

II. Ewangelicy oraz inni wyznawcy

A. Sprawozdania z parafii katolickich

Parafie i filiały posiadały określone terytoria i z nich wykazywano liczbę ludności ewangelickiej. Mając dane o wszystkich parafiach i filiałach można ustalić ogólną liczbę ewangelików w omawianych guberniach. Ale w tych wykazach nie wspomniano o innych wyznaniach na własnym terenie; brakuje więc porównania do innej ludności. Można to uzupełnić z akt kościelnych zgromadzonych w Archiwum Diecezjalnym w Łomży. W formularzach wizytacji biskupich przesyłanych do wypełnienia proboszczom znajdowały się pytania odnośnie do akatolików (innych chrześcijan) i żydów. Ponadto w kancelarii biskupiej czyniono inne zestawienia całej ludności. Tak było do powstania styczniowego. W 1864 r. powiaty podzielono na gminy, gdy dotąd istniał podział powiatów na parafie. Gminy przejęły na siebie sprawozdawczość cywilną, i po tym roku zachowało się mało danych o starozakonnych przebywających na terenie parafii katolickich.

Po trzecim rozbiórce kraju, w 1799 r. z części dawnych diecezji łuckiej, wileńskiej i żmudzkiej powstała diecezja wigierska. W 1807 r. na mocy układu w Tylży wiele parafii byłej diecezji łuckiej i wileńskiej włączono do Cesarstwa Rosyjskiego, jako, tak zwany, obwód białostocki. Z pozostałych parafii i po włączeniu trzech dekanatów z diecezji płockiej, w 1818 r. utworzono diecezję augustowską czyli sejneńską, która obszarem pokrywała się z województwem augustowskim. W 1818 r. diecezja ta liczyła sto dwadzieścia parafii. Pomimo szybkiego wzrostu liczby mieszkańców, sieć parafialna pozostawała prawie niezmieniona, również wyjątkowo tylko przenoszono poszczególne

---

³⁷ AGAD. CWW sygn. 1340 k. 32, 34; sygn. 1366 k. 167.

wioski w ramach istniejących parafii. Znaczny rozwój parafii, filii i kaplic nastąpił dopiero przed i w okresie I wojny światowej³⁸.

W 1818 r. diecezję augustowską czyli sejneńską podzielono na dwanaście dekanatów, które pokrywały się z obszarem powiatów; siedem w byłych diecezjach wileńskiej i żmudzkiej: augustowski, kalwaryjski, łódziewski, mariampolski, olwicki, sapieżyński i sejneński oraz pięć w byłych diecezjach łuckiej i płockiej: łomżyński, tykociński, wąsoski, wizki i wysocki, przypisując do każdego dekanatu wymienione z nazwy parafie. W następnych latach kilkakrotnie przenoszono parafie w ramach dekanatów, a po powstaniu styczniowym zaszły głębsze zmiany, gdyż według przepisów cywilnych obszary dekanatów miały pokrywać się z powiatami; a tych utworzono dodatkowo kilka³⁹. Oto parafie w poszczególnych powiatach (dekanatach) w 1818 r.

Powiat augustowski: Adamowicze, Augustów, Hoża lub Sylwanowce, Jaminy, Janówka, Kopciowo, Krasnybór, Lipsk, Raczki, Suwałki, Szczebra, Teolin, Wigry, Studzieniczna filia Szczebry i Sztabin filia Krasnegoboru. Powiat kalwaryjski: Dauksze, Kalwaria, Krakopol, Krasna, Ludwinów, Olita, Rumbowicze, Simno, Udrya i Urdomin. Powiat łomżyński: Dobrzyjałowo, Drozdowo, Kolno, Lubotyń, Łomża, Miastkowo, Nowogród, Piątница, Mały Płock, Puchały, Szczepankowo, Śniadowo, Zambrów i Turośl filia Kolna. Powiat łódziewski: Berzniki, Lejpuny, Lisków, Łódziewie, Metele, Mirosław, Sereje, Święte Jezioro i Wiejsieje. Powiat mariampolski: Balwierzyszki, Gryszakubuda, Gudele, Iglówka, Łuksze, Mariampol, Pilwiszki, Płutyszki, Preny, Skrawdzie, Słowiki, Syntowty i Władysławów (Nowemiasto). Powiat olwicki: Bartniki, Giże, Grażyszki, Kieturwłoki, Lubowo, Łankieliszki, Olwita, Pojewoń, Szumsk, Wierzbołów, Wiłkowyszki i Wisztyniec. Powiat sapieżyński: Błogosławieństwo, Giełgudyszki, Godlewo, Ilgowo, Jansborg (Sudargi), Pokojnie, Poniemon Fergissa, Poniemon Frentzela, Sapieżyszki, Szaki, Kajmele filia Błogosławieństwa, Wejwery filia Godlewa i Wysoka Ruda filia Sapieżyszek. Powiat sejneński: Bakafarzewo, Filipów, Jeleniewo, Kaletnik,

---

³⁸ W. Jemielity, *Przyłączanie wiosek do innych parafii w diecezji augustowskiej czyli sejneńskiej 1866-1915*, *Studia Teologiczne* 13 (1995), s. 311 n.; por. tenże, *Zmiana granic parafii w diecezji augustowskiej czyli sejneńskiej*, *Studia Teologiczne* 18 (2000) 412-430.

³⁹ Por. W. Jemielity, *Podział administracyjny diecezji wigierskiej, diecezji augustowskiej czyli sejneńskiej i diecezji łomżyńskiej*, *Studia Łomżyńskie* 2 (1989) 163-179.

Krasnopol, Przerośl, Puńsk, Sejny i Wizajny. Powiat tykociński: Jabłoń, Kobylin, Pietkowo, Płonka, Poświętne, Rutki, Sokoly, Tykocin, Waniewo i Zawady. Powiat wąsoski: Bargłów, Białaszewo, Grabowo, Grajewo, Janówka, Niedźwiadna, Rajgród, Wąsosz, Rydzewo filia Rajgrodu i Szczuczyn filia Wąsoszy. Powiat wizki: Burzyn, Jedwabne, Lachowo, Poryte, Przytuły, Radziłów, Romany, Słucz, Stawiski klasztor i Wizna. Powiat wysokomazowiecki: Dąbrowa Wielka, Dąbrówka, Jabłonka, Kołaki, Kuczyn, Kulesze, Piekuty, Szumowo, Wysokie Mazowieckie i Wyszonki⁴⁰.

Parafie i filiały ewangelickie mieściły się głównie w miastach, gdzie były również parafie katolickie, i proboszczowie podawali o ewangelikach więcej danych niż z parafii wiejskich. Oto miasta w 1866 r. na terenie ówczesnych powiatów. Powiat augustowski: Augustów, Lipsk, Raczki i Sopoćkinie. Powiat kalwaryjski: Kalwaria, Ludwinów, Simno i Olita. Powiat kolneński: Kolno i Stawiski. Powiat łomżyński: Łomża, Nowogród, Śniadowo, Wizna i Zambrów. Powiat mariampolski: Balwierzyszki, Mariampol, Pilwiszki, Poniemon, Preny i Sapieżyszki. Powiat sejneński: Łódzkieje, Sejny Sereje. Powiat suwalski: Bakalarzewo, Filipów, Przerośl, Suwałki i Wizajny. Powiat szczuczyński: Grajewo, Rajgród, Radziłów, Szczuczyn i Wąsosz. Powiat wilkowyski: Wierzbołów, Wilkowyszki i Wisztyniec. Powiat włodysławowski: Sudargi, Szaki i Władysławów. Powiat wysokomazowiecki: Ciechanowiec, Sokoly, Tykocin i Wysokie Mazowieckie⁴¹. Jak wspomniano, od 1870 r. prawa miejskie zachowały tylko większe miasta, głównie powiatowe.

Oto dane o liczbie wyznawców ewangelickich w porównaniu do innych wyznań na terenie poszczególnych parafii katolickich. Autor zestawił parafie w porządku alfabetycznym. W ramach guberni augustowskiej można je odszukać dla 1818 r. w podanych wyżej powiatach; pomocna jest i załączona mapka. Autor zastosuje skróty: k = katolicy, e = ewangelicy, ż = starozakonni; nie będzie podawał wyznań filiponów i starowierców, gdyż byli nieliczni⁴². Liczby katoli-

⁴⁰ W. Jemielity, *Diecezja augustowska czyli sejneńska w latach 1818-1872*, Lublin 1972, s. 12.

⁴¹ *Dziennik Praw*, t. 66, s. 301.

⁴² Dane dla wszystkich parafii z 1821 r. są w ArŁm pod sygnaturami w zespole ogólnym: II 165, 179, 181, 182, 183, 184, 186a, 187, 189, 191, 192, 193, 194. Z 1830 r. w zespole ogólnym II sygn. 54, sygn. 202 k. 198, sygn. 5, sygn. 68. Z 1864 r. w zespole ogólnym II sygn. 319 k. 364-430. Te same dane o liczbie katolików, akatolików i wyznawców

ków podane w 1821 r. obejmują tylko osoby przystępujące do spowiedzi; trzeba więc jeszcze doliczyć dzieci do dwunastego roku życia.

Adamowicze. 1821 r. k = 1361, e = 0, z = 49. 1864 r. k = 1734, e = 0, z = 29. W Łabnie unitów 1000. 1899 r. k = 5000, byli unicy = 7000⁴³.

Augustów. 1821 r. k = 3433, e = 189, z = 1335. 1839 r. k = 5000, e = 130 mają swój cmentarz obok katolickiego, z = nie wie. 1864 r. k = 5218, e = 108, z = 4468. 1873 r. k = 5648, e = 50; mają swój dom modlitwy i cmentarz dla grzebania ciał zmarłych obok katolickiego położony w jednym ogrodzeniu, z = około 4000. 1881 r. cmentarz grzebalny jest podzielony na cztery części, dla grzebania ciał zmarłych katolików, prawosławnych, ewangelików i dzieci zmarłych bez chrztu⁴⁴.

Bakałarzewo. 1821 r. k = 2590, e = 66, z = 50. 1838 r. k = 2591, e = około 200; są w Bakałarzewie, z = 898. 1873 r. k = 1305, e = ?, z = 1140. 1899 r. k = 5328, e = 0 luteranie mają cmentarz w Chmielówce a świątynie w Suwałkach i Wiżajnach, z = 1426⁴⁵.

Balwierzyski. 1822 r. k = 3088, e = 104, z = 1000. 1839 r. k = 3498, e = 120, z = 1121. 1864 r. k = 2600, e = 103, z = 12011873 r. w osadzie i obrębie parafii jest mało protestantów, nie mają domu modlitwy, ale mają cmentarz; władzę duchowną katolicką szanują a w rzeczach wypadkowych zwracają się do miejscowych duchownych o udzielenie chrztu świętego, ale z powodu dzisiejszych rozporządzeń rządowych ta posługa bywa im odmawiana⁴⁶.

Bargłów. 1821 r. k = 3170, e = 204, z = 93. 1839 r. k = 5000, e = 207, z = 34. 1864 r. k = 6000, e = 182, z = 125⁴⁷.

Bartniki. 1821 r. k = 3800, e = 319, z = 150. 1838 r. k = 3408, e = 270 bez domu modlitwy a cmentarz mają we wsi Jeziorko, z = 25. 1864 r. k = 3402, e = 550, z = 104. 1873 r. k = 4030, e = 593, z = 97⁴⁸.

---

mojżeszowych por. W. Jemielity, *Ośrodki religijne i ludność wyznania mojżeszowego w Królestwie Polskim*, Łomża 2001, s. 69 n.

⁴³ ArŁm, Zespół Parafialny (skrót: I), I sygn. 2 k. 351.

⁴⁴ ArŁm, I sygn. 4, I sygn. 6 k. 215, I sygn. 7, I sygn. 8.

⁴⁵ ArŁm, I sygn. 13, I sygn. 13a, I sygn. 13b.

⁴⁶ ArŁm, I sygn. 14, sygn. I 18.

⁴⁷ ArŁm, I sygn. 20, I sygn. 22.

⁴⁸ ArŁm, I sygn. 22, I sygn. 24, I sygn. 25; II sygn. 202 k. 198.

Berzniki. 1822 r. k = 4022, e = 784, ź = 358⁴⁹.

Białaszewo. 1821 r. k = 1520, e = 0, ź = 260. 1830 r. k = 3396, e = 13, ź = 124. 1864 r. k = 4240, e = 20, ź = 50. 1899 r. k = 6720, e = 5, ź = 200⁵⁰.

Błogosławieństwo. 1821 r. k = 2155, e = 304, ź = 27. 1830 r. k = 2602 (plus filia Kajmele), e = 660, ź = 161. 1838 r. k = 3458, e = 325, ź = 232. 1864 r. k = 2603, e = 388, ź = 71. 1873 r. k = 3458, e = 325 mają swój kościół i pastora w Szakach a cmentarz przy Niemnie, ź = 232⁵¹.

Burzyn. 1821 r. k = 1411, e = 0, ź = 70. 1830 r. k = 1845, e = 13, ź = 89. 1838 r. k = 1886, e = 0, ź = 12⁵².

Ciechanowiec. 1802 r. k = 1529, e = 63, ź = 964, unicy 469⁵³.

Dauksze. 1823 r. k = 2221, e = 67, ź = 25⁵⁴.

Dąbrowa Wielka. 1821 r. k = 3326, e = 0, ź = 86. 1864 r. k = 3765, e = 0, ź = 35.

Dąbrówka. 1821 r. k = 1200, e = 0, ź = 32. 1864 r. k = 1190, e = 0, ź = 0.

Dobrzyjałowo. 1817 r. k = 1535, e = 46, ź = 264. 1821 r. k = 1209, e = 59, ź = 273. 1830 r. k = 2018, e = 60, ź = 120. 1839 r. k = 1789, e = 20, ź = 63. 1864 r. k = 2503, e = 19, ź = 20. 1873 r. k = 3128, e = 34, ź = 119⁵⁵.

Drozdowo. 1817 r. k = 1160, e = 0, ź = 110. 1821 r. k = 1120, e = 71, ź = 116. 1830 r. k = 1390, e = 46, ź = 128. 1839 r. k = 1400, e = 14, ź = 30. 1864 r. k = 1831, e = 8, ź = 53⁵⁶.

Filipów. 1821 r. k = 3917, e = 2000, ź = 960. 1840 r. k = 2863, e = 191 nie mają domu modlitwy a jest cmentarz. Przynoszą do chrztu dzieci do proboszcza i on zapisuje do księgi, ź = 97. 1864 r. k = 3851, e = 124, ź = 852. 1899 r. k = 5012⁵⁷.

Giże. 1821 r. k = 1525, e = 18, ź = 12. 1839 r. k = 1227, e = 57, ź = 14. 1864 r. k = 2096, e = 73, ź = 62⁵⁸.

⁴⁹ ArŁm, I sygn. 27.

⁵⁰ ArŁm, I sygn. 30, I sygn. 30a.

⁵¹ ArŁm, I sygn. 37, I sygn. 39.

⁵² ArŁm, I sygn. 31, I sygn. 33.

⁵³ ArŁm, I sygn. 48.

⁵⁴ ArŁm, I sygn. 55.

⁵⁵ ArŁm, I sygn. 69, I sygn. 70, I sygn. 73, I sygn. 75.

⁵⁶ ArŁm, I sygn. 85, I sygn. 94.

⁵⁷ ArŁm, I sygn. 104, I sygn. 106, I sygn. 107.

⁵⁸ ArŁm, I sygn. 111; II sygn. 202 k. 198.

Gielgudyszki. 1821 r. k = 1699, e = 238, $\dot{z}$ = 27. 1830 r. k = 2423, e = 3035, $\dot{z}$ = 35. 1864 r. k = 3173, e = 246, $\dot{z}$ = 39⁵⁹.

Grabowo. 1821 r. 1785, e = 26, $\dot{z}$ = 125. 1830 r. k = 2386, e = 59, $\dot{z}$ = ?. 1864 r. k = 2962, e = 18, $\dot{z}$ = 5⁶⁰.

Grajewo. 1821 r. k = 1705, e = 208, $\dot{z}$ = 800. 1830 r. k = 2818, e = 324, $\dot{z}$ = 971. 1839 r. k = 2293, e = 364, $\dot{z}$ = 1007. 1864 r. k = 2590, e = 120, $\dot{z}$ = 1940⁶¹.

Grażyszki. 1821 r. k = 2629, e = 236, $\dot{z}$ = 25. 1839 r. k = 3256, e = 501, $\dot{z}$ = 0. 1864 r. k = 3511, e = 78, $\dot{z}$ = 35⁶².

Godlewo. 1821 r. k = 5748, e = 399, $\dot{z}$ = 97. 1839 r. k = 6100, e = 460, $\dot{z}$ = 707. 1864 r. k = 9151, e = 550, $\dot{z}$ = 2500⁶³.

Gryszakubuda. 1821 r. 7120, e = 365, $\dot{z}$ = 74. 1830 r. k = 6370, e = 325, $\dot{z}$ = 140. 1864 r. k = 7928, e = 322, $\dot{z}$ = 357.

Gudale. 1821 r. k = 1085, e = 5, $\dot{z}$ = 21. 1864 r. k = 1672, e = 23, $\dot{z}$ = 41.

Hoża lub Sylwanowce. 1821 r. k = 1906, e = 5, $\dot{z}$ = 10. 1839 r. k = 1801, e = 4, $\dot{z}$ = 0. 1864 r. k = 1358, e = 7, $\dot{z}$ = 15⁶⁴.

Iglówka. 1821 r. k = 2914, e = 139, $\dot{z}$ = 36. 1830 r. k = 3317, e = 183, $\dot{z}$ = 62. 1837 r. k = 3350, e = 240, $\dot{z}$ = 80. 1864 r. k = 3780, e = 253, $\dot{z}$ = 149⁶⁵.

Ilgowo. 1821 r. k = 2336, e = 182, $\dot{z}$ = 38. 1830 r. k = 2092, e = 222, $\dot{z}$ = 61. 1864 r. k = 2393, e = 167, $\dot{z}$ = 6.

Jablonka. 1802 r. $\dot{z}$ = około 400. 1821 r. k = 1215, e = 0, $\dot{z}$ = 189. 1830 r. k = 1606, e = 13, $\dot{z}$ = 358. 1838 r. k = 1531, e = 2, $\dot{z}$ = 597. 1864 r. k = 1325, e = 0, $\dot{z}$ = 650⁶⁶.

Jabłoń. 1821 r. k = 2014, e = 0, $\dot{z}$ = 180. 1830 r. k = 2100, e = 1, $\dot{z}$ = 76. 1839 r. k = 2100, e = 4, $\dot{z}$ = 6. 1864 r. k = 1975, e = 5, $\dot{z}$ = 20⁶⁷.

Jaminy. 1821 r. k = 1665, e = 6, $\dot{z}$ = 6. 1839 r. k = 2275, e = 0, $\dot{z}$ = o. 1864 r. k = 2115, e = 0, $\dot{z}$ = 12⁶⁸.

⁵⁹ ArŁm, I sygn. 108.

⁶⁰ ArŁm, I sygn. 118.

⁶¹ ArŁm, I sygn. 122, I sygn. 125.

⁶² ArŁm, I sygn. 129.

⁶³ ArŁm, I sygn. 112, I sygn. 115.

⁶⁴ ArŁm, I sygn. 139.

⁶⁵ ArŁm, I sygn. 141.

⁶⁶ ArŁm, I sygn. 147.

⁶⁷ ArŁm, I sygn. 152.

⁶⁸ ArŁm, I sygn. 155, I sygn. 156.

Janówka. 1821 r. k = 1530, e = 57, ź = 42. 1864 r. k = 2577, e = 26, ź = 42.

Jedwabne. 1821 r. k = 2072, e = 66, ź = 382. 1830 r. k = 2378, e = 78, ź = 489.

Jeleniewo. 1821 r. k = 3977, e = 1659, ź = 392. 1839 r. k = 4283, e = 793 luteranie przynoszą dzieci do chrztu, ź = 372. 1864 r. k = 4257, e = 1258, ź = 230⁶⁹.

Kajmele lub Kidule. 1822 r. k = 1648, e = 220, ź = 131; jako filia parafii Błogosławieństwo. 1830 r. k = 2492, e = 200, ź = 0. 1864 r. k = 2422, e = 326, ź = 30⁷⁰.

Kaletnik. 1822 r. k = 3360, e = 384, ź = 103. 1840 r. k = 3020, e = 88, ź = 184. 1873 r. k = 3407, e = 165, ź = 103. 1899 r. k = 3360, e = 384, ź = 103⁷¹.

Kalwaria. 1821 r. k = 4480, e = 126, ź = 2300. 1838 r. k = 9569, e = 300 od 1819 r. mają dom modlitwy w Kalwarii, a cmentarz obok cmentarza katolickiego, z dala od swego domu modlitwy, ź = 6051⁷².

Kieturwłoki. 1821 r. k = 3461, e = 103, ź = 41. 1838 r. k = 3798, e = 178, ź = 72. 1864 r. k = 4051, e = 410, ź = 171⁷³.

Kobylin. 1821 r. k = 3220, e = 0, ź = 186. 1830 r. k = 4050, e = 5, ź = 145. 1864 r. k = 4724, e = 0, ź = 100.

Kolno. 1821 r. k = 5701, e = 141, ź = 478. 1830 r. k = 6477, e = 90, ź = 784. 1839 r. razem z filią w Turośli k = 6942, e = 56 w Kolnie nie mają domu modlitwy, a od 1809 r. jest cmentarz przy katolickim, w miejscu oddzielnym, ź = 1173. 1864 r. k = 5463, e = 22, ź = 2584⁷⁴.

Kołaki. 1821 r. k = 2398, e = 0, ź = 157. 1830 r. k = 2610, e = 2, ź = 241. 1864 r. k = 2204, e = 7, ź = 56.

Kopciowo. 1821 r. k = 2009, e = 8, ź = 160.

Krakopol. 1821 r. k = 2067, e = 18, ź = 30.

Krasna. 1821 r. k = 1716, e = 134, ź = 66.

Krasnopol. 1821 r. k = 2687, e = 103, ź = 155.

Krasnybór. 1821 r. k = 1286, e = 128, ź = 246. 1864 r. k = 3800, e = 40, ź = 400.

⁶⁹ ArŁm, I sygn. 166, I sygn. 168.

⁷⁰ ArŁm, I sygn. 177.

⁷¹ ArŁm, I sygn. 181, I sygn. 182.

⁷² ArŁm, I sygn. 185, 188; II sygn. 202 k. 198.

⁷³ ArŁm, I sygn. 188, 189; II sygn. 202 k. 198.

⁷⁴ ArŁm, I sygn. 205.

Kuczyn. 1821 r. k = 3055, e = 0, $\dot{z}$ = 98. 1830 r. k = 3267, e = 5, $\dot{z}$ = 350. 1838 r. k = 3684, e = 12, $\dot{z}$ = 200. 1864 r. k = 3215, e = 12, $\dot{z}$ = 2000⁷⁵.

Kulesze. 1821 r. k = 3036, e = 0, $\dot{z}$ = 70. 1830 r. k = 3450, e = 0, $\dot{z}$ = 103. 1864 r. k = 3500, e = 0, $\dot{z}$ = 40.

Lachowo. 1821 r. k = 1715, e = 215, $\dot{z}$ = 199. 1830 r. k = 2163, e = 70, $\dot{z}$ = ?.

Lejpuny. 1821 r. k = 3064, e = 19, $\dot{z}$ = 150

Lipniki. 1864 r. k = 2500, e = 9, $\dot{z}$ = 210.

Liszków. 1823 r. k = 2595, e = 20, $\dot{z}$ = 306⁷⁶.

Lipsk. 1821 r. k = 1577, unitów 838, e = 0, $\dot{z}$ = 165. 1864 r. k = 2493, unitów 2000, e = 2, $\dot{z}$ = 356⁷⁷.

Lubotyń. 1830 r. k = 2209, e = 8, $\dot{z}$ = 84. 1864 r. k = 2347, e = 0, $\dot{z}$ = 160. 1873 r. k. 2974, e = 0, $\dot{z}$ = 351⁷⁸.

Lubowo. 1821 r. k = 5041, e = 289, $\dot{z}$ = 425. 1839 r. k = 5603, e = 96 nie mają domu modlitwy, chrzczą dzieci w kościele katolickim, kobiety po ślubie i po urodzeniu dziecka przychodzą do błogosławieństwa, czasami zawierają i małżeństwa, $\dot{z}$ = 900. 1864 r. k = 5224, e = 200, $\dot{z}$ = 742⁷⁹.

Ludwinów. 1821 r. k = 3562, e = 647, $\dot{z}$ = 217. 1838 r. k = 4874, e = 164 nie mają domu modlitwy, $\dot{z}$ = 583⁸⁰.

Łankieliszki. 1823 r. k = 2283, e = 351 nie mają domu modlitwy, $\dot{z}$ = 52. 1839 r. k = 2281, e = 554, $\dot{z}$ = ?. 1864 r. k = 2086, e = 236, $\dot{z}$ = 36⁸¹.

Łomża. 1822 r. k = 3423, e = około 932; od kilku lat odprawiają swoje nabożeństwa w zniszczonym kościele popijarskim, $\dot{z}$ = 823. 1830 r. k = 3490, e = 232, $\dot{z}$ = 1055. 1839 r. ewangelicy co do chrztu, zapowiedzi i małżeństwa oraz z racji aktów cywilnych urodzeń, ślubów i zgonów udają się do księży katolickich. 1864 r. k = 4588, e = 146, $\dot{z}$ = 4810⁸².

⁷⁵ ArŁm, I sygn. 225.

⁷⁶ ArŁm, I sygn. 241a.

⁷⁷ ArŁm, I sygn. 239.

⁷⁸ ArŁm, I sygn. 243.

⁷⁹ ArŁm, I sygn. 246.

⁸⁰ ArŁm, I sygn. 248.

⁸¹ ArŁm, I sygn. 250.

⁸² ArŁm, I sygn. 294a.

Łódzkie. 1823 r. k = 3794, e = 192 dysydenci odprawiają nabożeństwa po domach prywatnych, ż = 1053⁸³.

Łuksze. 1821 r. k = 3749, e = 60, ż = 51. 1830 r. k = 4340, e = 195, ż = 77. 1838 r. k = 4497, e = 199 nie mają domu modlitwy, cmentarz znajduje się blisko wsi Łuksze, ż = 49. 1864 r. k = 4283, e = 120, ż = 73. 1873 r. k = 5122, e = 50; mają cmentarz z dala od katolickiego, ż = 70⁸⁴.

Mały Płock. 1821 r. k = 3922, e = 67, ż = 245. 1830 r. k = 4714, e = 83, ż = 312. 1839 r. k = 3991, e = 30, ż = 60. 1864 r. k = 5498, e = 82, ż = 193⁸⁵.

Mariampol. 1821 r. k = 6350, e = 20, ż = 1060. 1830 r. k = 8108, e = 854, ż = 1667. 1864 r. k = 11216, e = 860, ż = 3950.

Metele. 1817 r. k = 1231, e = 22, ż = 114. 1823 r. k = 2055, e = 29, ż = 197⁸⁶.

Miastkowo. 1821 r. k = 1500, e = 9, ż = 50. 1830 r. k = 2259, e = 10, ż = 342. 1839 r. k = 2280, e = 23, ż = 106. 1864 r. k = 2651, e = 18, ż = 126⁸⁷.

Mirosław. 1821 r. k = 3812, e = 42, ż = 215.

Niedźwiadna. 1821 r. k = 593, e = 16, ż = 25. 1830 r. k = 780, e = 17, ż = ?. 1838 r. k = 875, e = 49, z = 0. 1864 r. k = 1029, e = 8, ż = 10. 1899 r. k = 1580, e = 1, ż = 4 rodziny⁸⁸.

Nowogród. 1821 r. k = 8040, e = 27, ż = 410. 1830 r. k = 7034, e = 61, ż = 555. 1864 r. k = 6960, e = 90, ż = 1410.

Olita. 1821 r. k = 1740, e = 44, ż = 62.

Olwita. 1822 r. k = 6013, e = ?, ż = 612. 1838 r. k = 8472, e = 250, ż = 0. 1864 r. k = 6568, e = 273, ż = 95. 1873 r. k = 7695, e = 656 cmentarz jest obok katolickiego, ż = 157⁸⁹.

Piątnica. 1821 r. k = 1859, e = 21, ż = 147. 1830 r. k = 2083, e = 15, ż = 195. 1864 r. k = 1900, e = 0, ż = 780.

Piekuty. 1821 r. k = 2025, e = 0, ż = 88. 1830 r. k = 2127, e = 0, ż = 154. 1837 k = 2004, e = 0, ż = 10. 1864 r. k = 2315, e = 0, ż = 55⁹⁰.

⁸³ ArŁm, I sygn. 295, I sygn. 295a.

⁸⁴ ArŁm, I sygn. 296, I sygn. 298, I sygn. 299.

⁸⁵ ArŁm, I sygn. 304, I sygn. 307.

⁸⁶ ArŁm, I sygn. 312, I sygn. 315.

⁸⁷ ArŁm, I sygn. 317a.

⁸⁸ ArŁm, I sygn. 329, I sygn. 330, I sygn. 332.

⁸⁹ ArŁm, I sygn. 347, I sygn. 348, I sygn. 351.

⁹⁰ ArŁm, I sygn. 359.

Pietkowo. 1821 r. k = 616, e = 0, ż = 15. 1830 r. k = 603, e = 0, ż = 44. 1864 r. k = 682, e = 1, ż = 40. 1874 r. k = 914, e = 10, ż = 49⁹¹.

Piłwiszki. 1821 r. k = 4718, e = 181, ż = 224. 1864 r. k = 6586, e = 316, ż = 347.

Płonka Kościelna. 1821 r. k = 2000, e = 0, ż = 0. 1830 r. k = 2285, e = 0, ż = 0. 1837 r. k = 2679, e = 0, ż = 0. 1864 r. k = 2258, e = 0, ż = 0⁹².

Płutyszki. 1821 r. k = 1560, e = 21, ż = 22. 1864 r. k = 2565, e = 136, ż = 40.

Pojewoń. 1821 r. k = 3400, e = 300, ż = 15. 1839 r. k = 3658, e = 647 nie mają domu modlitwy, ż = 21. 1864 r. k = 4749, e = 959, ż = 50⁹³.

Pokojnie. 1821 r. k = 3131, e = 312, ż = 81. 1864 r. k = 4714, e = 438, ż = 51.

Poniemon Fergissa. 1821 r. k = 2124, e = 73, ż = 57. 1838 r. k = 2851, e = 73, ż = 37. 1864 r. k = 3059, e = 181, ż = 82. 1873 r. k = 4026, e = 136, ż = 172⁹⁴.

Poniemon Frentzela. 1821 r. k = 1785, e = 60, ż = 459. 1838 r. k = 2297, e = ?, ż = 1010. 1864 r. k = 4034, e = 403, ż = 1203⁹⁵.

Poryte. 1821 r. k = 1690, e = 303, ż = 1350. 1830 r. k = 1758, e = 296, ż = 1893. 1874 r. k = 3450, e = ? uznają władzę katolicką, przynoszą dzieci do chrztu, mają cmentarz w Stawiskach, ż = 2850⁹⁶.

Poświętne. 1821 r. k = 3199, e = 1, ż = 120. 1830 r. k = 3272, e = 0, ż = 139. 1838 r. k = 3799, e = 0, ż = 55. 1864 r. k = 3978, e = 15, ż = około 100⁹⁷.

Preny. 1821 r. k = 6211, e = 179, ż = 506. 1864 r. k = 10075, e = 731, ż = 1725.

Przerośl. 1821 r. k = 2158, e = 385 za przybyciem pastora modlą się w domu prywatnym, ż = 537. 1839 r. k = 3235, e = 311; luterańskie przynoszą dzieci do chrztu, ż = 831. 1864 r. k = 2000, e = 200, ż = 703⁹⁸.

⁹¹ ArŁm, I sygn. 365, I sygn. 366.

⁹² ArŁm, I sygn. 374.

⁹³ ArŁm, I sygn. 378, I sygn. 381.

⁹⁴ ArŁm, I sygn. 382, I sygn. 384, I sygn. 385.

⁹⁵ ArŁm, I sygn. 389.

⁹⁶ ArŁm, I sygn. 392, I sygn. 394.

⁹⁷ ArŁm, I sygn. 396, I sygn. 399.

⁹⁸ ArŁm, I sygn. 405.

Przytuły. 1821 r. k = 2012, e = 23, ź = 17. 1830 r. k = 1882, e = 14, ź = 61. 1838 r. k = 1709, e = 11, ź = 35⁹⁹.

Puchały. 1821 r. k = 2980, e = 38, ź = 66. 1830 r. k = 3164, e = 20, ź = 461. 1839 r. k = 3451, e = 17, ź = 600. 1864 r. k = 2848, e = 28, ź = 650¹⁰⁰.

Puńsk. 1822 r. k = 7936, e = 649 modłą się w domu prywatnym, ź = 714. 1864 r. k = 8660, e = 129, ź = 299. 1873 r. k = 10302, e = 569 luteranie niekiedy potrzebują pomocy duchowej, np. przynoszą dzieci do chrztu, w innych razach nigdy do proboszcza się nie udają; mają dwa cmentarze, jeden za Puńskiem, drugi we wsi Wejponiszkach, ź = 761¹⁰¹.

Raczki. 1821 r. k = 2590, e = 438, ź = 1666. 1864 r. k = 4000, e = 114, ź = 2140¹⁰².

Radziłów. 1822 r. k = 1722, e = 30, ź = 200. 1830 r. k = 1722, e = 6, ź = 180. 1874 r. k = 2400, e 0, ź = 1600¹⁰³.

Rajgród. 1821 r. k = 3790, e = 120, ź = 914. 1830 r. k = 4495, e = 114, ź = 914. 1874 r. k = 3674, e = 65 nie ma domu modlitwy, ź = około 3000. 1899 r. k = 8120, e = 16, ź = ?¹⁰⁴.

Romany. 1821 r. k = 1588, e = 13, ź = 57. 1838 r. k = 3506, e = 60, ź = 36¹⁰⁵.

Rutki. 1817 r. k = 2082, e = 8, ź = 189. 1830 r. k = 3191, e = 120, ź = 697. 1838 r. k = 2869, e = 1, ź = 200. 1864 r. k = 3210, e = 4, ź = 355¹⁰⁶.

Rumbowicze. 1821 r. k = 1980, e = 16, ź = 136¹⁰⁷.

Rydzewo. 1864 r. k = 1613, e = 69, ź = 23.

Sapieżyski. 1823 r. k = 5935, e = 83, ź = 256. 1864 r. k = 5551, e = 59, ź = 247¹⁰⁸.

Sejny. 1822 r. k = 2859, e = 1104 modłą się w domu mieszkalnym blisko kościoła, do którego corocznie dwa lubo trzy razy przy-

⁹⁹ ArŁm, I sygn. 412.

¹⁰⁰ ArŁm, I sygn. 416.

¹⁰¹ ArŁm, I sygn. 418, I sygn. 420.

¹⁰² ArŁm, II sygn. 165.

¹⁰³ ArŁm, I sygn. 429, I sygn. 430.

¹⁰⁴ ArŁm, I sygn. 438, I sygn. 439.

¹⁰⁵ ArŁm, I sygn. 444.

¹⁰⁶ ArŁm, I sygn. 454, I sygn. 461.

¹⁰⁷ ArŁm, I sygn. 452.

¹⁰⁸ ArŁm, I sygn. 469.

bywa pastor i się zgromadzają, ż = 1228. 1838 r. k = 4544, e = 276, ż = 2930¹⁰⁹.

Sereje. 1821 r. k = 3849, e = 401 mają oratorium, ż = 1574. 1873 r. k = 6403, e = 2505 ewangelicy reformowani mają zbór w domu przyzwoitym przy drodze wiodącej do Łoździej, protestanci zaś modlą się w domu prywatnym na ten cel wynajętym; w żadnych potrzebach duchowych mnie udają się do miejscowego proboszcza, reformowanych 53, luteranów 203, ż = 2249¹¹⁰.

Simno. 1821 r. k = 3712, e = 60, ż = 390.

Skrawdzie. 1823 r. k = 2842, e = 200, ż = 50¹¹¹.

Słowiki. 1822 r. k = 1978, e = 711, ż = 58. 1830 r. k = 2462, e = 532, ż 0. 1838 r. k = 2197, e = 868, ż = 0. 1864 r. k = 2543, e = 958, ż = 0. 1873 r. k = 3729, e = 1632 nie mają oratorium, niektórzy gromadzą się w domu prywatnym; mają cmentarze grzebalne w Gotlinkach, Ponomiu, Słowikach, Szylinkach; nie uznają żadnej władzy katolickiej, w potrzebach duchowych nie udają się do proboszczów katolickich, ż = 10¹¹².

Ślucz. 1822 r. k = 1210, e = 3, ż = 10. 1830 r. k = 1180, e = 32, ż = 119. 1838 r. k = 12442, e = 55, ż = 61¹¹³.

Sokoły. 1802 r. k = 2908, e = 0, ż = 286. 1821 r. k = 3459, e = 1, ż = 271. 1830 r. k = 3613, e = 9, ż = 529. 1864 r. k = 4685, e = 0, ż = 1504¹¹⁴.

Studzieniczna. 1821 r. filia parafii Szczebry. 1839 r. k = 850, e = 0, ż = 0. 1864 r. k = 1536, e = 0, ż = 0¹¹⁵.

Sudargi lub Jansborg. 1822 r. k = 1087, e = 791 nie mają na terenie parafii kościoła, w sprawach swego wyznania udają się do kościołów w Prusach, ż = 287. 1830 r. k = 1506, e = 724, ż = 449. 1837 r. k = 1474, e = 9490 nie mają oratorium w parafii, ż = 445. 1864 r. k = 1825, e = 1631, ż = 870¹¹⁶.

Suwałki. 1822 r. k = 5662, e = 342, ż = 2194. 1839 r. k = 8000, e = dużo, nie uznają jurysdykcji kościelnej a udają się do swoich, ż = dużo. 1864 r. k = 9026, e = 707, ż = 8390¹¹⁷.

¹⁰⁹ ArŁm, I sygn. 470, I sygn. 475.

¹¹⁰ ArŁm, I sygn. 476, I sygn. 477.

¹¹¹ ArŁm, I sygn. 542.

¹¹² ArŁm, I sygn. 484.

¹¹³ ArŁm, I sygn. 486, I sygn. 488.

¹¹⁴ ArŁm, I sygn. 501.

¹¹⁵ ArŁm, I sygn. 512.

¹¹⁶ ArŁm, I sygn. 202, I sygn. 516.

¹¹⁷ ArŁm, I sygn. 520, I sygn. 521.

Syntowty. 1821 r. k = 5076, e = 758 nie mają zboru, ż = 101. 1830 r. k = 5099, e = 871, ż = 27. 1838 r. k = 5590, e = 902 mają cmentarze przy wsiach Sątagi, Strupy i Syntowty, nie uznają jurysdykcji kościelnej, ż = 14. 1864 r. k = 4710, e = 633, ż = 7¹¹⁸.

Szaki. 1821 r. k = 1522, e = 285, ż = 990. 1830 r. k = 1933, e = 235, ż = 1378. 1838 r. k = 2250, e = 230 nie mają własnego oratorium, udają się dwa w roku na przedmieście Szak, mają trzy cmentarze, przy grzebaniu zmarłych uznają jurysdykcję kościelną, przynoszą dzieci di chrztu, zawierają małżeństwa wobec proboszcza katolickiego, niektóre kobiety przychodzą do błogosławieństwa po urodzeniu dziecka, przyjmują odwiedziny proboszcza po Bożym Narodzeniu, proboszcz czasami święci ich domy, ż = 1877. 1864 r. k = 2556, e = 314, ż = 2404¹¹⁹.

Szczebra. 1821 r. k = 1862, e = 3, ż = 74. 1838 r. k = 1822, e = 4, ż = 12. 1864 r. k = 2022, e = 120, ż = 80. 1873 r. k = 2513, e = 28, ż = 50¹²⁰.

Szczepankowo. 1817 r. k = 1836, e = 10, ż = 106. 1821 r. k = 2138, e = 0, ż = 80. 1830 r. k = 2555, e = 81, ż = 155. 1839 r. k = 2848, e = 39, ż = 194. 1864 r. k = 2541, e = 7, ż = 115¹²¹.

Szczuczyn. 1817 r. k = 871, e = 473, ż = 1405. 1821 r. filia parafii Wąsoszy. 1830 r. k = 864, e = 193, ż = 953. 1874 r. k = 1180, e = 38, ż = 3646¹²².

Sztabin filia parafii Krasnybór. 1864 r. k = 3800, e = 40, ż = 400.

Szumowo. 1822 r. k = 2253, e = 400, ż = 150. 1830 r. k = 2760, e = 249, ż = 115. 1838 r. k = 2625, e = 348 nie mają oratorium, jest cmentarz we wsi Srebrny Borek, uznają jurysdykcję kościelną, w świątyni parafialnej przyjmują chrzest i zawierają małżeństwa, ż = 250. 1864 r. k = 3050, e = 392, ż = 302¹²³.

Szumsk. 1821 r. k = 2827, e = 45, ż = 88. 1839 r. k = 2161, e = 40, ż = 20. 1864 r. k = 3457, e = 122, ż = 174.

Śniadowo. 1821 r. k = 1775, e = 9, ż = 599. 1830 r. k = 2543, e = 18, ż = 2101. 1838 r. k = 2460, e = 1, ż = 875. 1864 r. k = 2640, e =

¹¹⁸ ArŁm, I sygn. 526.

¹¹⁹ ArŁm, I sygn. 527.

¹²⁰ ArŁm, I sygn. 529a.

¹²¹ ArŁm, I sygn. 533, I sygn. 535.

¹²² ArŁm, I sygn. 538, I sygn. 539.

¹²³ ArŁm, I sygn. 545, I sygn. 546.

0, $\dot{z}$ = 1200. 1874 r. k = 3320, e = 16 w potrzebach duchowych udają się do Łomży, nie mają cmentarza, $\dot{z}$ = 1139¹²⁴.

Święte Jeziory. 1821 r. k = 2300, e = 56, $\dot{z}$ = 30.

Teolin. 1822 r. k = 2697, unicy = 4311, e = 38, $\dot{z}$ = 984. 1864 r. k = 4510, unicy w parafiach Hołynce 800, Łabnie 1000, Perstuniu 1367, Sopoćkiniach 762, e = ?, $\dot{z}$ = w Hołynce 568, Sopoćkiniach 1566. 1874 r. k = 6439, unicy = 3200, e = 21, $\dot{z}$ = 2300¹²⁵.

Turośl. 1821 r. k = 1835, e = 6, $\dot{z}$ = 154. 1830 r. razem z Kolnem jako filia. 1864 r. k = 3070, e = 8, $\dot{z}$ = 7. 1898 r. k = 5492, e = 14, $\dot{z}$ = 15¹²⁶.

Tykocin. 1821 r. k = 3812, e = 98, $\dot{z}$ = 1759. 1830 r. k = 4490, e = 68, $\dot{z}$ = 2799. 1864 r. k = 5352, e = 46, $\dot{z}$ = 2401. 1874 r. k = 6298, e = 39, $\dot{z}$ = 4289¹²⁷.

Udrya. 1823 r. k = 2163, e = 27, $\dot{z}$ = 64. 1873 r. k = 3558, e = 53, $\dot{z}$ = 113¹²⁸.

Urdomin. 1821 r. k = 4941, e = 57, $\dot{z}$ = 96. 1838 r. k = 4600, e = 66 nie mają oratorium i cmentarza, $\dot{z}$ = 263¹²⁹.

Waniewo. 1821 r. k = 1900, e = 0, $\dot{z}$ = 49. 1830 r. k = 1904, e = 0, $\dot{z}$ = 21. 1864 r. k = 1665, e = 0, $\dot{z}$ = 0.

Wąsosz. 1817 r. k = 3069, e = 169, $\dot{z}$ = 423. 1821 r. k = 3169, e = 169, $\dot{z}$ = 423. 1830 r. k = 4183, e = 146, $\dot{z}$ = 332. 1839 r. k = 3623, e = 197 nie uznają jurysdykcji kościelnej, ale przynoszą dzieci do chrztu i zawierają małżeństwa, $\dot{z}$ = 405. 1864 r. k = 4870, e = 50, $\dot{z}$ = 560¹³⁰.

Wejwery. 1864 r. k = 2160, e = 52, $\dot{z}$ = 307. 1873 r. k = 2590, e = 118, $\dot{z}$ = 400¹³¹.

Wiejsieje. 1821 r. k = 2536, e = 24, $\dot{z}$ = 235. 1840 r. k = 2879, e = 39 jest cmentarz, nie ma oratorium, $\dot{z}$ = 760¹³².

Wierzbolów. 1821 r. k = 1264, e = 498, $\dot{z}$ = 864. 1839 r. k = 3812, e = 1420, $\dot{z}$ = 1806. 1864 r. k = 2832, e = 1588, $\dot{z}$ = 1574. 1873 r. k = 3889, e = 2947, $\dot{z}$ = 1943¹³³.

¹²⁴ ArŁm, I sygn. 492, I sygn. 494, I sygn. 497.

¹²⁵ ArŁm, I sygn. 551, I sygn. 552, II sygn. 165.

¹²⁶ ArŁm, I sygn. 560.

¹²⁷ ArŁm, I sygn. 561.

¹²⁸ ArŁm, I sygn. 564, I sygn. 569.

¹²⁹ ArŁm, I sygn. 567.

¹³⁰ ArŁm, I sygn. 572, I sygn. 575.

¹³¹ ArŁm, I sygn. 576.

¹³² ArŁm, I sygn. 578.

¹³³ ArŁm, I sygn. 580.

Wigry. 1823 r. k = 2584, e = 0, ż = 0. 1864 r. k = 4050, e = 5, ż = 485. 1873 r. k = 4724, e = 7, ż = 50. 1899 r. k = 5680, e = 1000, ż = 58¹³⁴.

Wiłkowyski. 1822 r. = 9548, e = 560 nie ma oratorium, ż = 2015. 1839 r. k = 7420, e = 569 jest oratorium i cmentarz, podlegają jurysdykcji kościelnej, w sprawach szczególnie chrztu i małżeństwa przychodzą do proboszcza katolickiego, ż = ?. 1864 r. k = 8615, e = 343, ż = 5562¹³⁵.

Wisztyniec. 1821 r. k = 2437, e = 754, ż = 1012. 1839 r. k = 2120, e = 803, ż = 1018. 1864 r. k = 1835, e = 1036, ż = 2124.

Wizna. 1821 r. k = 3070, e = 161, ż = 325. 1830 r. k = 4016, e = 173, ż = 669. 1838 r. k = 3590, e = 50 nie ma oratorium, przybywa pastor, cmentarz z katolikami, przynajmniej zewnętrznie uznają jurysdykcję kościelną, u nas chrzczą dzieci i zawierają małżeństwa i są zapisywani do ksiąg zmarłych, ż = 500. 1898 r. k = 7519, e = 32, ż = 927¹³⁶.

Wizajny. 1821 r. k = 3020, e = 830, ż = 570. 1838 r. k = 2978, e = 1900 we wsi Kłajpedka mają oratorium czyli kaplicę, ż = 952. 1864 r. k = 4929, e = 1927, ż = 1164. 1873 r. k = 3240, e = 2636 mają cmentarz grzebalny za Wizajnami, ale i w wielu miejscach parafii, władzy duchownej katolickiej nie uznają, nie udają się do proboszcza w potrzebach religijnych, ż = 1180¹³⁷.

Władysławów (Nowe miasto). 1823 r. k = 6660, e = 1215 nie mają zboru, ż = 2182. 1830 r. k = 6805, e = 848, ż = 3251. 1864 r. k = 6085, e = 1172, ż = 4907. 1878 r. k = 7235, e = 560, ż = 4870¹³⁸.

Wysokaruda. 1864 r. k = 3204, e = 47, ż = 75. 1873 r. k = 5075, e = 45, ż = 162¹³⁹.

Wysokie Mazowieckie. 1822 r. k = 1735, e = 0, ż = 286 jest bóżnica. 1830 r. k = 2056, e = 0, ż = 453. 1838 r. k = 1735, e = 262, ż = 286. 1864 r. k = 2456, e = 20, ż = 2300. 1874 r. k = 3052, e = 28, ż = 2180. 1910 r. k = 3200, e = ?, ż = 2500¹⁴⁰.

Wyszonki. 1821 r. k = 1600, e = 1, ż = 53. 1830 r. k = 2073, e = 5, ż = 161. 1838 r. k = 2150, e = 5, ż = 60. 1864 r. k = 2685, e = 6, ż = 60¹⁴¹.

¹³⁴ ArŁm, I sygn. 587, I sygn. 589.

¹³⁵ ArŁm, I sygn. 591, I sygn. 592.

¹³⁶ ArŁm, I sygn. 601, I sygn. 602.

¹³⁷ ArŁm, I sygn. 606, I sygn. 607, I sygn. 608.

¹³⁸ ArŁm, I sygn. 611, I sygn. 613.

¹³⁹ ArŁm, I sygn. 614a.

¹⁴⁰ ArŁm, I sygn. 615, I sygn. 623, I sygn. 626, I sygn. 627.

¹⁴¹ ArŁm, I sygn. 631.

Zambrów. 1821 r. k = 5654, e = 18, ż = 432. 1830 r. k = 5326, e = 24, ż = 505. 1838 r. k = 5362, e = 18, ż = 1106. 1864 r. k = 5223, e = 10, ż = 600¹⁴².

Zawady. 1822 r. k = 2433, e = 11, ż = 96. 1830 r. k = 2300, e = 15, ż = 176. 1838 r. k = 3014, e = 4, ż = 40. 1864 r. k = 2819, e = 0, ż = 125¹⁴³.

Zbójna. 1899 r. k = 7012, e = 0, ż = 200¹⁴⁴.

B. Sprawozdania z miast i gmin po 1866 r.

Po powstaniu styczniowym powiaty dzieliły się na gminy, gdy poprzednio na parafie. Odtąd cała sprawozdawczość spoczęła na administracji cywilnej. W zestawieniach rozróżniano ludność miast i ludność gmin. Spośród wielu zachowanych spisów statystycznych zostanie tutaj podany spis z 1911 r., z uwzględnieniem trzech głównych wyznań: katolickiego, ewangelickiego i mojżeszowego; inne wyznania były nieliczne. W obu guberniach łomżyńskiej i suwalskiej zarówno powiaty jak gminy były te same od 1866 r. do pierwszej wojny światowej.

Gubernia łomżyńska.

Powiat kolneński w 1911 r.

Miasto i gmina	ludność ogólna	katolicy	ewangelicy	żydzi
Kolno miasto	5125	2087	62	2962
Czerwone	6377	6066	100	161
Gawrychy	8026	7711	0	393
Jedwabne	10308	6445	140	3723
Kubra	3766	7129	6	223
Łyse	9121	9005	0	79
Mały Płock	8222	7461	120	620
Rogienice	6987	6234	45	705
Stawisk	9061	6698	45	2290
Turośl	9924	9751	87	63

¹⁴² ArŁm, I sygn. 635a, I sygn. 636.

¹⁴³ ArŁm, I sygn. 640, I sygn. 643.

¹⁴⁴ ArŁm, I sygn. 645.

Powiat łomżyński w 1911 r.

Miasto i gmina	ludność ogólna	katolicy	ewangelicy	żydzi
Łomża m.	27343	12350	339	12088
Bożejewo	9173	8115	20	1032
Chlebotki	9152	8618	6	523
Długobórz	7577	7467	33	77
Drozdowo	10501	8477	113	1844
Kossaki	7755	6949	0	798
Kupiski	8722	7928	117	660
Lubotyń	4215	3961	0	249
Miastkowo	6100	5631	7	446
Nowogród	3411	1837	8	1566
Puchały	7391	6441	33	905
Szczepankowo	7485	7059	12	413
Szumowo	5524	4375	447	397
Śniadowo	5604	4407	0	1171
Zambrów	4396	1708	24	2582

Powiat (wysoko) mazowiecki w 1911 r.

Miasto i gmina	ludność ogólna	katolicy	ewangelicy	żydzi
Tykocin m.	5137	2247	6	2869
Klukowo	9565	7363	0	2190
Kowalewyszczyna	6295	2611	0	70
Mazowieck	10711	8050	0	2571
Piekuty	7553	7213	0	307
Piszczaty	6995	6718	0	240
Poświętne	10660	8330	258	1244
Sokoły	11591	7869	0	3711
Stelmachowo	9645	6852	19	44
Szepietowo	10687	9656	0	908

Powiat szczuczyński w 1911 r.

Miasto i gmina	ludność ogólna	katolicy	ewangelicy	żydzi
Szczuczyn m.	4955	1878	42	2918
Bełda	9002	6949	55	1955
Białaszewo	5809	5708	0	85

Miasto i gmina	ludność ogólna	katolicy	ewangelicy	żydzi
Bogusze	14667	8894	130	4720
Grabowo	10476	10339	31	87
Pruska	4711	4593	38	72
Radziłowo	6886	5385	6	1487
Ruda	5161	5027	0	108
Szczuczyn	6631	6563	3	46
Wąsosz	6473	4366	0	305

Gubernia suwalska
Powiat augustowski w 1911 r.

Miasto i gmina	ludność ogólna	katolicy	ewangelicy	żydzi
Augustów m.	11797	4701	34	6969
Balla Kościelna	6920	6776	0	19
Bargłów	9358	9270	54	30
Dębowo	3758	3750	0	8
Dowspuda	8223	6643	58	1482
Hołynka	5145	4652	0?	
Kolnica	5198	4649	16	20
Kurianka	5280	5138	0	74
Lipsk	3509	3040	3	432
Szczebro Olszanka	7763	6291	219	411
Sztabin	7033	6317	0	716
Wołłowiczowce	10027	6562	0	3217

Powiat kalwaryjski w 1911 r.

Miasto i gmina	ludność ogólna	katolicy	ewangelicy	żydzi
Kalwaria m.	11558	4279	410	6598
Balkuny	5265	5144	107	14
Janowo	3846	3379	459	8
Kalwaria	4943	4857	57	29
Kirsna	5031	4795	0	204
Krakopol	4280	4258	0	2
Krasne	4540	4284	193	46
Lubowo	5390	4790	105	479
Ludwinowo	4776	3611	511	647

Miasto i gmina	ludność ogólna	katolicy	ewangelicy	żydzi
Nadniewieś	4596	4569	4	23
Olita	5209	4756	53	342
Podawinie	4439	4342	87	5
Rudań	3558	3494	14	50
Simno	6688	5853	33	792
Udrya	3251	3226	19	6
Urdomin	5643	4991	242	215

Powiat mariampolski

Miasto i gmina	ludność ogólna	katolicy	ewangelicy	żydzi
Mariampol m.	5079	943	292	3643
Prezy m.	3147	1126	281	1702
Aleksota	12153	7719	646	3670
Antonowo	5374	4732	591	48
Balwierzyszki	7545	6483		734
Chlebiszki	7575	6262	282	31
Freda	8455	5876	582	1983
Gudele	8171	7016	801	332
Jaworowo	6557	5647	755	144
Kwicziszki	5746	5376	292	78
Michaliszki	6727	6533	149	40
Piłwiskiw tym	6577	4522	172	1859
Piłwiszki m.	3208	1286	57	1850
Pogiermoń	7640	7483	61	96
Poniemoń Pożajście	9676	7900	338	1392
Szumsk	5630	5095	366	152
Wejwery	8055	7214	230	549

Powiat sejneński w 1911 r.

Miasto i gmina	ludność ogólna	katolicy	ewangelicy	żydzi
Sejny m.	3284	1284	107	1818
Berzniki	7143	6454	38	100
Kopciowo	6130	5614	15	483
Krasnopol	7615	5083	132	998
Krasnowo	8185	7947	113	116
Kudrany	5798	5200	11	567

Miasto i gmina	ludność ogólna	katolicy	ewangelicy	żydzi
Lejpuny	7461	7211	1	231
Łoździeje	3246	1530	67	1640
Metele	4545	4362	0	183
Mirosław	4645	4100	240	283
Pokrowsk	6262	4639	0	381
Sereje	9551	7124	95	2300
Święte-Jeziory	6769	6576	22	55
Wiejsieje	6923	5185	14	1720

Powiat suwalski w 1911 r.

Miasto i gmina	ludność ogólna	katolicy	ewangelicy	żydzi
Suwałki m.	24354	8832	617	13394
Andrzejewo	3549	3330	147	66
Czostków	4387	3695	457	18
Filipów	3198	2134	89	675
Huta	6154	5745	31	68
Jeleniewo	5555	4617	226	251
Kadaryszki	5648	5114	484	43
Koniecibór	4253	3735	479	21
Kuków	9944	8226	826	22
Maćków	3236	2992	228	11
Pawłówka	5455	4626	445	5
Przerośl	2829	1884	369	553
Sejwy	7307	6373	225	612
Wizajny	5026	2643	1984	463
Wólka	5417	4948	41	418
Zaboryszki	4392	3913	213	109

Powiat władysławowski w 1911 r.

Miasto i gmina	ludność ogólna	katolicy	ewangelicy	żydzi
Władysławów m.	3915	1314	258	2252
Szaki m.	3129	287	228	2600
Błogosławieństwo	5940	5304	549	70
Dobrowola	6578	6446	66	60
Giełgudyski	6949	6652	297	0
Gryszakubuda	6768	6189	405	163

Miasto i gmina	ludność ogólna	katolicy	ewangelicy	żydzi
Kidule	8520	7389	614	496
Leśnictwo	6958	6049	880	20
Syntowty	4658	4154	472	27
Szyłgale	5975	3617	2331	6
Światoszyn	5846	5149	258	322
Tomaszbuda	6202	5949	240	0
Zyple	6378	6081	271	26

Powiat wilkowski w 1911 r.

Miasto i gmina	ludność ogólna	katolicy	ewangelicy	żydzi
Wyłkowyszki m.	5509	464	615	4286
Wierzbołów m.	3427	851	852	1713
Bartniki	5691	5283	332	63
Giże	4378	4350	21	0
Karkliny	4805	4521	271	11
Kibarty	12437	6674	4092	830
Kopsodzie	5063	2908	2155	0
Olwita	5789	5523	215	44
Pojewoń	6750	5482	1245	20
Pojeziory	6475	6076	373	26
Wisztyniec	5114	3090	1419	563
Wojtkobole	5018	4276	741	1
Wilkowszki	5755	5148	592	9
Zielonka	4533	4335	160	35

Źródło: Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego, Warszawa 1914, s. 30 n. (Dokładny spis z 1891 r. według powiatów, gmin i miejscowości jest też w Statystyka naselennych miast guberni suwalskiej, Warszawa 1891. Statystyka naselennych miast guberni łomżyńskiej, Warszawa 1891).

W 1890 r. w rządowym roczniku guberni suwalskiej wymieniono narodowości tej guberni: Litwinów 53%, Polaków około 21%, Żydów około 190 tys. (w miastach ponad 64%), Niemców ponad 5%, Rosjan ponad 3%¹⁴⁵. Rosjanie zaczęli przybywać na te tereny dopiero po powstaniu styczniowym, głównie jako urzędnicy. Po kasacie Unii w 1875 r., do wyznania prawosławnego zaliczono greko katoli-

¹⁴⁵ *Obzor guberni suwalskiej 1890*, s. 13.

ków, skupionych w powiecie augustowskim¹⁴⁶. Jak wynika z podanych tabel, ewangelicy mieszkali głównie w guberni suwalskiej. W 1897 r. w Królestwie Polskim ludność polska wynosiła 73,8%, żydowska 13,7, niemiecka 4,4, litewska 3,3, ukraińska 3,3, rosyjska 1,1, inna 0,4. W 1913 r.: polska 72,2, żydowska 14,9, niemiecka 5,5, litewska 2,6, ukraińska i rosyjska łącznie 4,7, inna 0,1%¹⁴⁷.

III. Okres międzywojenny

Po pierwszej wojnie światowej z omawianego terenu do państwa litewskiego odeszły powiaty: kalwaryjski, mariampolski, wiłkowski, władysławowski oraz część sejneńskiego. W skład państwa polskiego weszły powiaty: augustowski, kolneński, łomżyński, suwalski, wysokomazowiecki oraz część sejneńskiego. W Polsce pozostały następujące parafie i filiały: Augustów, Sejny, Suwałki, Szczuczyn i Wiązajny, na Litwie znalazły się: Godlewo, Kałwaria, Mariampol, Preny, Sereje, Sudargi, Szaki, Wierzbołów, Wiłkowyszki, Wisztyniec i Władysławów.

W 1921 r. przeprowadzono w Polsce powszechny spis a w trzy lata potem na jego podstawie wydrukowano dane dla województwa białostockiego. W ramach powiatów podano gminy, w tych poszczególne miejscowości z wykazaniem wyznań i narodowości mieszkańców. Były nadal te same powiaty i gminy jak w Królestwie Polskim. Dopiero w 1925 r. powiat sejneński włączono do powiatu suwalskiego, a w 1932 r. powiat kolneński do dwóch powiatów – łomżyńskiego i ostrołęckiego. Dla 1921 r. zostaną podane trzy główne wyznania: katolickie, ewangeliczne i mojżeszowe; inne były nieliczne.

Powiat augustowski w 1921 r.

Miasto i gmina	ludność ogólna	katolicy	ewangelicy	żydzi
Augustów m.	8762	6297	64	2261
Balla Kościelna	5626	5525	1	9
Bargłów	6285	6184	63	29

¹⁴⁶ Por. W. Jemielity, *Dekanat unicki augustowski w XIX i początkach XX wieku*, w: *Materiały do dziejów społeczno-religijnych w Polsce*, Lublin 1874, s. 157-212; tenże, *Augustowski unicki dekanat*, w: *Z dziejów chrześcijaństwa w Augustowie*, Olecko 1999, s. 43-80. Wykaz ludności por. W. Jemielity, *Szkolnictwo w guberni łomżyńskiej*, Warszawa 1994; tenże, *Szkolnictwo w guberni suwalskiej*, Suwałki 1997.

¹⁴⁷ P. Wróbel, *Zarys dziejów Żydów na ziemiach Polski w latach 1880-1918*, Warszawa 1991, s. 13.

Miasto i gmina	ludność ogólna	katolicy	ewangelicy	żydzi
Dębowo	2465	2463	0	0
Dowspuda	6037	5405	52	537
Hołynka	4442	4116	0	84
Kolnica	3228	2790	9	5
Kurjanka	4206	4163	0	23
Łabno	3921	3800	1	3
Lipsk	2457	2351	0	87
Szczebro- Olszanka	5098	4474	95	17
Sztabin	4763	4685	3	62
Wołowiczowce	5094	4147	1	919

Powiat kolneński w 1921 r.

Miasto i gmina	ludność ogólna	katolicy	ewangelicy	żydzi
Kolno m.	4494	2269	4	2216
Stawiski m.	3017	1071	24	1920
Czerwone	5638	5567	35	30
Gawrychy	6334	6029	19	253
Jedwabne	6858	6037	23	797
Łyse	6419	6341	0	70
Mały Płock	6044	5867	26	136
Przytuły	6643	6548	11	83
Rogienice	5369	5200	34	92
Stawiski	5926	5837	4	75
Turośl	6914	6867	20	12

Powiat łomżyński w 1921 r.

Miasto i gmina	ludność ogólna	katolicy	ewangelicy	żydzi
Łomża m.	22014	12494	275	9131
Zambrów m.	6160	2910	24	3216
Bożejewo	5148	5043	26	39
Chlebotki	6016	5848	0	164
Długobórz	6669	6600	21	37
Drozdowo	8187	7587	7	577
Kossaki Rutki	7698	6874	0	809
Kupiski	6476	6182	75	211
Lubotyń	4176	3905	6	252

Miasto i gmina	ludność ogólna	katolicy	ewangelicy	żydzi
Miastkowo	4560	4394	5	156
Nowogród osada	1856	1294	5	514
Puchały	6289	5798	50	435
Szczepankowo	5103	4957	18	119
Szumowo	4435	3966	239	220
Śniadowo	4408	4000	0	407
Wizna osada	2670	1952	0	714

Powiat sejneński w 1921 r.

Miasto i gmina	ludność ogólna	katolicy	ewangelicy	żydzi
Sejny m.	2254	1517	46	661
Berzniki	3272	3004	12	17
Giby	5278	4443	0	70
Krasnopol	5891	4538	17	79
Krasnowo	3009	2827	128	28

Powiat suwalski w 1921 r.

Miasto i gmina	ludność ogólna	katolicy	ewangelicy	żydzi
Suwałki m.	16780	10104	491	5747
Andrzejewo	1985	1905	51	3
Czostków	3429	2877	351	186
Filipów	2381	1819	103	28
Huta	4752	4521	43	151
Jeleniewo	4822	4097	241	277
Kadaryszki	4488	3926	532	13
Koniecibór	3735	3255	424	23
Kuków	6199	5168	415	610
Pawłówka	3659	2869	500	288
Przerośl	1814	1390	228	185
Sejwy	4938	4417	171	273
Wizajny	4565	2125	2040	350
Wólka	4261	4001	100	152
Zaboryszki	2604	2236	226	10

Powiat szczuczyński w 1921 r.

Miasto i gmina	ludność ogólna	katolicy	ewangelicy	żydzi
Szczuczyn m.	4502	1971	20	2506
Grajewo m.	7346	4405	55	2834
Rajgród m.	2163	1389	5	745
Bełda	4273	4237	6	15
Białaszewo	3897	3883	1	11
Bogusze	4701	4634	10	49
Grabowo	9237	9174	21	19
Pruska	3506	3442	12	0
Radziłów	5690	4970	5	708
Ruda	3346	3355	0	8
Szczuczyn	5262	5237	0	23
Wąsosz	4255	3884	9	360

Powiat wysokomazowiecki w 1921 r.

Miasto i gmina	ludność ogólna	katolicy	ewangelicy	żydzi
Wys. Maz. m.	3214	1308	2	1898
Sokoły m.	2207	637	1	1558
Tykocin m.	2993	1527	4	1461
Klukowo	9448	8060	12	1239
w tym Wyszonki	278	101	0	177
Kowalewsczyzna	5016	4898	2	80
Piekuty	5965	5655	1	185
Piszczaty	5163	4997	4	152
Poświętne	10033	9029	53	764
Sokoły	5046	4989	1	45
Stelmachowo	4815	4725	0	26
Szepietowo	9572	9171	0	262
Wys. Maz	7503	7006	1	444

Źródło: Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej, t. 5, Województwo białostockie, Warszawa 1924.

Jak wynika z tabeli, po I wojnie światowej w wielu miejscowościach zmniejszyła się liczba katolików, ewangelików i żydów. Stało się to zapewne wskutek działań wojennych i w związku sytuacją zaistniałą bezpośrednio po wojnie.

W 1931 r. odbył się w Polsce drugi spis powszechny. Dopiero po siedmiu latach opublikowano ogólne zestawienia, ale brak szczegółowych danych o ludności w powiatach i gminach. Wymieniono następujące punkty: ludność ogółem, wyznania: rzymsko katolickie, grecko katolickie, prawosławne, augsburskie, reformowane, unijne, bez bliższego określenia, inne chrześcijańskie, mojżeszowe, inne niechrześcijańskie, nie określone oraz bezwyznaniowe, nie podano. Oto wyznania katolickie, prawosławne, ewangelickie łącznie augsburskie i reformowane oraz mojżeszowe. 1 = ludność ogólna. 2 = katolicy. 3 = prawosławni. 4 = ewangelicy razem augsburscy i reformowani. 5 = mojżeszowe; inne zostaną tutaj pominięte jako bardzo nieliczne.

Powiat augustowski. 1 = 74751 (miasto – 12099, wieś – 62652). 2 = 67821 (m. – 9348, w. – 58473). 3 = 840 (m. – 171, w. – 669). 4 = 255 (m. – 76, w. – 179). 5 = 4266 (m. – 2397, w. – 1869).

Powiat łomżyński. 1 = 168167 (miasta razem 45062 w tym Łomża 25022, w. – 123105). 1 = 145230 (m. – 26900 w tym Łomża 15707, w. – 118330). 3 = 211 (m. – 146 w tym Łomża 91, w. – 65). 4 = 937 (m. – 330 w tym Łomża 219, w. – 607). 5 = 21451 (m. – 17503 w tym Łomża 8912, w. – 3921).

Powiat suwalski. 1 = 110124 (m. – 22227 w tym Suwałki 21826, w. – 84897). 2 = 87350 (m. – 17119 w tym Suwałki 14715, w. – 70231). 3 = 1346 (m. – 386 w tym Suwałki 371, w. – 960). 4 = 6298 (m. – 451 w tym Suwałki 402, w. – 5847). 5 = 8133 (m. – 6630 w tym Suwałki 5811, w. – 1503).

Powiat szczuczynski. 1 = 68215 (m. – 16732, w. – 51483). 2 = 60763 (m. – 10662, w. – 50101). 3 = 161 (m. – 83, w. – 78). 4 = 68 (m. – 39, w. – 29). 5 = 6981 (m. – 5886, w. – 1095).

Powiat wysokomazowiecki. 1 = 89103 (m. – 16002, w. – 73101). 2 = 78584 (m. – 10328, w. – 68256). 3 = 335 (m. – 211, w. – 124). 4 = 86 (m. – 61, w. – 25). 5 = 9875 (m. – 5358, w. – 4517)¹⁴⁸.

W spisie powszechnym nie wymieniono powiatu kolneńskiego, gdyż został przyłączony do powiatów łomżyńskiego i ostrołęckiego a powiat sejneński uwzględniono łącznie z powiatem suwalskim. Wymieniono odrębnie tylko dwa miasta – Łomżę i Suwałki. Spis

---

¹⁴⁸ Drugi powszechny spis ludności z 9 grudnia 1931 r. ogłoszony dla województwa białostockiego w Statystyce Polski seria C, zeszyt 83, Warszawa 1938.

ten nie daje więc wyraźnego obrazu liczby mieszkańców poszczególnych wyznań¹⁴⁹.

IV. Kontakty wyznaniowe ewangelików i katolików

1. Urzędnicy stanu cywilnego

Proboszczowie i pastory prowadzili księgi urodzeń, ślubów i zgonów. Ta urzędowa rejestracja wywodziła się z praktyki kościelnej od czasu soboru trydenckiego (1545-1563). Rewolucja Francuska powierzyła rejestrację aktów stanu cywilnego urzędnikom świeckim. W 1808 r. to prawo weszło do Księstwa Warszawskiego poprzez Kodeks Napoleona. Akta jakiś czas prowadzili urzędnicy cywilni, wkrótce zadanie to powierzono osobom duchownym. Sejm z 1825 r. dla wyznań chrześcijańskich połączył akta cywilne z metrykami kościelnymi i zlecił prowadzenie akt przełożonym urzędów parafialnych. Gdzie ewangelicy byli nieliczni a ich duchowni znajdowali się daleko, proboszczowie i wobec nich pełnili te funkcje publiczne¹⁵⁰.

Zmiana nastąpiła w latach czterdziestych, kiedy powstało wiele parafii ewangelickich. W 1840 r. konsystorz ewangelicki warszawski uzasadniając potrzebę utworzenia parafii ewangelickiej w Łomży podał, że księża rzymsko katolicki, do których ewangelicy tego miasta i okolicy przymuszeni byli się udawać, zastawiają się rozporządzeniem biskupa, aby nie mieszała się w ogóle do wyznawców ewangelickich. Konsystorz dodał: Przeciwno czemu nie ma nic do nadmienienia¹⁵¹. W dwa lata potem dziekan augustowski przypominał proboszczom rozporządzenie biskupa, mianowicie aby: nie grzebali na swoich cmentarzach zmarłych protestantów; nie zapisywali we własnych księgach ich aktów śmierci, bo stąd rodzą się nieporozumienia z pastorami; zachowywali prawo o małżeństwach mieszanych; nie chrzcili dzieci, chyba w niebezpieczeństwie śmierci

---

¹⁴⁹ J. Tomaszewski, *Zarys dziejów Żydów w Polsce w latach 1918-1939*, Warszawa 1990, s. 12. O dzieciach i młodzieży ewangelickiej w szkołach por. W. Jemielity, *Szkoły powszechne w województwie białostockim w latach 1919-1939*, Łomża 1991; tenże, *Szkoły średnie i zawodowe w województwie białostockim w latach 1919-1939*, Łomża 1991.

¹⁵⁰ W. Jemielity, *Akta stanu cywilnego w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim*, Prawo Kanoniczne 38 (1995) nr 1-2, s. 163, 167. ArŁm, II sygn. 55 k. 32; II sygn. 85a k. 66.

¹⁵¹ AGAD. CWW sygn. 1361 k. 292.

ci; ewangelicy mają swoje parafie naznaczone i pastorów, niech tam się udają; zresztą księża katolicy nie są posługaczami innych wyznań¹⁵². Podobnie reagowały władze cywilne. W 1843 r. prokurator guberni augustowskiej powiadomił dziekana w Łomży, iż parafia ewangelicka w tym mieście została obsadzona duchownym właściwego wyznania, który zarazem ma pełnić obowiązki urzędnika stanu cywilnego. Niech dziekan ostrzeże proboszczów swego dekanatu, aby pod żadnym pozorem nie prowadzili aktów stanu cywilnego ewangelików¹⁵³. W 1846 r. konsystorz ewangelicki warszawski informując komisję rządową, iż pastor z Wierzbołowa dojeżdża do Wisztyńca i Wiżajn dodał: Coraz częściej odłączali się nasi od duchowieństwa katolickiego z czynnościami religijnymi¹⁵⁴.

Wcześniej ta łączność między obu wyznaniami była pełniejsza, o czym świadczą wypowiedzi podane w drugiej części opracowania (II. Sprawozdania proboszczów). Oto dodatkowe przykłady. W 1826 r. burmistrz miasta Tykocina zwrócił się do komisarza obwodu łomżyńskiego, że miejscowy proboszcz nie pozwala dzwonić po zmarłych osobach wyznania ewangelickiego; a więc zapewne dotąd był tak zwyczaj. Sprawa trafiła aż do komisji rządowej, która orzekła, że jak z jednej strony nie można zniewalać ewangelików do uczestnictwa w obrzędach katolickich, tak nawzajem nie wypada nakładać podobnych zobowiązań na duchowieństwo katolickie względem ewangelików. W danym przypadku nie można legalnie zniewolić proboszcza w Tykocinie do użycia dzwonów w czasie pogrzebu akatolika, a tym mniej, aby wydać w tej sprawie ogólne zarządzenie¹⁵⁵. W Tykocinie ewangelicy byli nieliczni, inaczej w Szczuczynie. W 1836 r. biskup Stanisław Choromański oświadczył, iż za pobytu Pijarów, jak później po ich zniesieniu zawsze chrzczono dzieci osiadłych tutaj ewangelików i dzwoniło za zmarłych. A zatem i teraz, stosując się do zadawnionego zwyczaju on dozwala brać śluby, chrzcić dzieci i żądać od proboszcza dzwonięcia za zmarłych, z wyjątkiem grzebania ciał, ponieważ mają swój oddzielny cmentarz¹⁵⁶.

¹⁵² ArŁm, II sygn. 58 k. 39.

¹⁵³ ArŁm, II sygn. 59a k. 104.

¹⁵⁴ AGAD. CWW sygn. 1357 k. 187.

¹⁵⁵ AGAD. CWW sygn. 1356 k. 37, 38.

¹⁵⁶ AGAD. CWW sygn. 1355 k. 69. Por. W. Jemielity, *Cmentarze w diecezji augustowskiej czyli sejnerskiej*, *Prawo Kanoniczne* 37 (1994) nr 3-4, s. 267-284.

W przypadku nieporozumień między ewangelikami i katolikami wkraczała władza cywilna. W 1839 r. wikariusz z Bargłowa zajechał do chorego ewangelika i miał znieważać to wyznanie. W dziewięć lat potem tenże kapłan miał w kazaniu obrażać ewangelików. W 1844 r. wikariusz z Łomży przy chrzcie, gdzie była ewangeliczka, miał źle mówić o jej wyznaniu. W tych trzech sprawach toczyło się oficjalne śledztwo, przesłuchano wielu świadków. W 1845 r. komisja rządowa zastrzegła, aby w kazaniach wyrażać się właściwie o wyznaniach niekatolickich; tutaj raczej chodziło o prawosławnych. Wydaje się, że były to przypadki nieliczne¹⁵⁷.

2. Ważność sakramentów

a. Chrzest

W 1876 r. proboszcz z Kaletnika zwrócił się do biskupa Wierzbowskiego z zapytaniem, jak ma postąpić z mającym zawrzeć małżeństwo ewangelikiem, który chce przejść na katolicyzm. Ów kawaler nie wie, kto go chrzcił i jak go chrzcił. Metrykę posiada a zatem prawdopodobnie był ochrzczony. Niech biskup zadecyduje, czy tak go zostawić lub chrzest powtórzyć. Według biskupa, teologowie protestanczy mają różne zdania odnośnie sakramentu chrztu. W związku z tym nowsi teologowie katolicycy zasadniczo utrzymują, że w luteranizmie i innych sektach chrześcijańskich zachodzą często wypadki, że bywa udzielany nieważnie. Dlatego osoby z tych sekt powracające do kościoła katolickiego powinny być ochrzczone przynajmniej warunkowo, pomimo że posiadają metryki chrztu. Zaś nie trzeba powtarzać tej czynności, gdy udowodnią przez dwóch wiarygodnych świadków, iż przy ich chrzcie zachowano właściwą materię i formę. Do czego proboszcz ma się zastosować przy zachowaniu ostrożności, aby nie dopełniać chrztu publicznie i tego nie rozgłaszać. Następnie proboszcz poinformuje owego kawalera co do odprawienia spowiedzi z całego życia, która byłaby konieczna w razie gdyby chrzest udzielony mu w dzieciństwie był nieważny¹⁵⁸.

W 1878 r. ewangeliczka z Grajewa podobnie przechodziła na katolicyzm. I znów na pytanie proboszcza biskup wyjaśnił, że chrzest udzielony u protestantów ogólnie mówiąc jest ważny i nie potrzeba

¹⁵⁷ AGAD. CWW sygn. 1105 k. 250-299, 300-359, 411, 502-545.

¹⁵⁸ ArŁm, II sygn. 385 k. 5, 43.

ponawiać. Z uwagi jednak na nowsze prawo w Anglii i przekonanie ministrów protestanckich szczególnie w północnych prowincjach Niemiec, że chrzest jest prostą czynnością mogącą się zastąpić innym obrzędem, należy zachować dużą ostrożność. Trzeba zażądać metryki i stwierdzenia dwóch wiarygodnych świadków w jaki sposób chrzest został dopełniony. W braku takich świadków proboszcz ma dokonać chrztu warunkowego z ceremoniami przepisanyymi dla dorosłych¹⁵⁹.

b. Małżeństwo

W 1809 r. biskupi z Księstwa Warszawskiego pisali do króla, że za poprzedniego protestanckiego rządu częściej zdarzały się małżeństwa między osobami różnego wyznania. Chociaż Kościół nie aprobuje tego, jednak musi tolerować. Wspomniany rząd protestancki zdecydował, że gdy jedna z osób ślubujących jest ewangeliczką, przy zawarciu małżeństwa ma asystować pastor. Teraz w Księstwie Warszawskim religią stanu jest katolicyzm, więc biskupi proszą króla, aby w przypadku osób różnego wyznania, gdy jedno z nich jest katolikiem, asystować powinien kapłan a dzieci być wychowywane po katolicku. W 1811 r. biskupi ponownie zwracali się do króla. Zdarza się, pisali, że narzeczeni różnego wyznania udają się do pastora i nie odnawiają małżeństwa przed kapłanem. Otóż podług ustaw Kościoła taki ślub nie jest sakramentem ani jest ważny. W podobnych więc przypadkach oblubieńcy różnego wyznania są obowiązani do powtórzenia ślubu przed katolickim pastorem¹⁶⁰.

Sprawy te zostały unormowane na sejmie z 1836 r. W świadomości wiernych a nawet księży nie było to aż tak oczywiste, nawet po wielu latach. W 1876 r. proboszcz ze Słowik przedstawił biskupowi sprawę swego parafianina, katolika. Zawarł on ślub przed pastorem, dzieci ochrzcił w zborze ewangelickim. Miał jednak wyrzuty sumienia i prosił o udzielenie mu powtórnego ślubu wobec proboszcza. Biskup Wierzbowski wytłumaczył księdzu, że małżeństwa tego rodzaju chociaż zawarte wobec ministra niekatolickiego są ważne i katolicy zostający w takich związkach jeżeli zadość czynią warunkom co do wychowania potomstwa po kato-

¹⁵⁹ ArŁm, II sygn. 466 k. 572.

¹⁶⁰ ArŁm, II sygn. 503 k. 5, 30.

licku, wiernie spełniają obowiązki religijne i usiłują przywrócić do Kościoła współmałżonka, z tytułu samych tylko małżeństw nie powinni być usuwani od uczestnictwa sakramentów. Błogosławienie zaś ich małżeństw może być dopełnione tylko w razie powrotu do Kościoła strony niekatolickiej za specjalnym pozwoleniem od władzy duchownym i uwolnieniem od głoszenia zapowiedzi. Biskup dodał, by proboszcz douczył się tego co już powinien był znać¹⁶¹.

W 1878 r. proboszcz parafii Kajmele pisał, że katoliczka wzięła ślub z ewangelikiem wobec pastora i tam ochrzciła dzieci, chociaż mąż pozwala wychowywać je po katolicku. Proboszcz prosił biskupa o udzielenie mu władzy rozgrzeszenia kobiety od herezji i o błogosławienie tego małżeństwa. Otrzymał odpowiedź, że decyzją Stolicy Apostolskiej małżeństwa zawarte w tym kraju wobec ministra akatolickiego są ważne, więc nie trzeba ponawiać. Biskup pozwala błogosławi takie małżeństwa obrzędem przepisany w rytuale tylko wtedy, gdy przed i po błogosławieniu w kościele nie będzie błogosławione przez ministra akatolickiego. Wspomniana katoliczka może przystępować do sakramentów gdy: usiłuje powrócić męża do kościoła katolickiego, wychowuje dzieci po katolicku, wiernie spełnia obowiązki religijne, postępuje według przykazań boskich i kościelnych. Nie jest ona heretyczką, więc nie trzeba jej uwalniać od herezji, zrobiła źle i ma tylko pokutować. W 1882 r. proboszcz z Wizny przedstawił podobną sprawę, katoliczka i ewangelik zawarli małżeństwo przed pastorem. Kobieta przystępowała do sakramentów, czym, jak twierdził proboszcz, siała zgorzenie. Upomniał kobietę o jej nielegalnym i niezgodnym z duchem Kościoła pożyciem. Małżonkowie byli gotowi zawrzeć ślub po katolicku a proboszcz prosił biskupa o dyspensę. Otrzymał odpowiedź, że chociaż pomiędzy tymi osobami małżeństwo jest niegodziwe, ale przecież ważne. Dlatego stronie katolickiej nie można odmawiać uczestnictwa w sakramentach świętych, tylko zobowiązać tę osobę, aby dzieci wychowała po katolicku i starała się skłonić męża do powrotu na łono Kościoła. Gdyby to nastąpiło, udzielić im tylko błogosławieństwa¹⁶².

¹⁶¹ ArŁm, II sygn. 385 k. 2.

¹⁶² ArŁm, II sygn. 385 k. 27, 95.

3. Małżeństwa mieszane

a. Przepisy cywilne

Prawo o małżeństwach z 16/28 marca 1836 r. art. 192 stanowiło: Obrzęd ślubu religijnego osób, z których jedna wyznaje religię rzymsko katolicką a druga religię ewangelicką, powinien być dopełniony przez duchownego wyznania, do którego należy narzeczona. W 1883 r. na ten artykuł powoływał się biskup Wierzbowski odpowiadając na prośbę o dyspensę. Pisał iż w takim razie w zastosowaniu się do prawa cywilnego należałoby wydawać dyspensę na osobę ministra niekatolickiego, a któż coś podobnego słyszał?. Wydając zaś dyspensę na osobę duchownego katolickiego pogwałciłoby się prawo, za co kapłana błogosławiącego, jak i władzę diecezjalną pociągnięto by do odpowiedzialności sądowej. Najlepiej aby owa ewangeliczka przeszła na katolicyzm, i sprawa stanie się prosta¹⁶³.

W praktyce starano się obchodzić to prawo. W 1872 r. administrator diecezji, ks. P. Andruszkiewicz tłumaczył proboszczom, że Stolica Apostolska w Instrukcji wydanej 21 kwietnia 1847 r. przez Kongregację Świętego Officium zastrzegła, aby dyspensy do zawierania małżeństw mieszanych udzielać jedynie wtedy, gdy ślub nie będzie się odbywał wobec ministra akatolickiego. Wówczas proboszcz może uroczyście błogosławić podług rytuału, chociaż bez mszy świętej. Ale według prawa z 1836 r. art. 192 i 193 to pastor udziela ślubu gdy narzeczona jest ewangeliczką. Roztropność proboszcza może temu zaradzić, pisał ks. Andruszkiewicz, odsyłając stronę niekatolicką do swego ministra z żądaniem upoważnienia szczegółowego dla proboszcza dla dopełnienia obrzędu ślubnego. Ale wtedy ślub w kościele katolickim powinien być udzielony bezpłatnie, a odpowiednią kwotę narzeczeni powinni uiścić ministrowi niekatolickiemu zwłaszcza że art. 1070 Kar Głównych i Poprawczych stanowi karę na duchownych dopełniających obrzędu tego rodzaju bez otrzymania na to upoważnienia. W tymże roku biskup Wierzbowski pisał do proboszcza w Kuczynie, że nie wprawdzie może przystąpić do udzielenia ślubu katolikowi i ewangeliczkę aż będzie pewny, że za pogwałcenie art. 192 o małżeństwie z 1836 r. odpowiedzialność nie spadnie na osobę biskupa¹⁶⁴. Podobnie w 1879 r. pro-

¹⁶³ ArŁm, II sygn. 385 k. 119.

¹⁶⁴ ArŁm. I sygn. 436 bk; II sygn. 383 k. 275.

boszcz z Władysławowa odpowiadając na pismo konsystorza stwierdził, że osoba najbardziej zainteresowana o zachowanie art. 192, to jest pastor z Szak wydał urzędową deklarację, że z jego strony nie ma żadnej przeszkody, aby ślub ewangeliczki z katolikiem odbył się tylko w świątyni katolickiej. Jest więc uzasadniona nadzieja, dodał proboszcz, że kapłan mający dawać ślub tym osobom nie będzie niepokojony, a choćby i był, to łatwo się obroni. W 1884 r. proboszcz z Płonki prosząc o dyspensę też zaznaczył, że posiada upoważnienie pastora do błogosławienia małżeństwa kobiety wyznania ewangelickiego¹⁶⁵.

Ale zdarzały się nieporozumienia. W 1842 r. władze cywilne zarzuciły proboszczowi z Raczek, ks. Olszewskiemu, że wbrew art. 192 prawa z 1836 r. udzielił ślubu, gdy powinien był go błogosławić duchowny wyznania narzeczonej. Ponadto ksiądz przekroczył paragrafy 43 i 139, wedle których zapowiedzi głoszone być powinny także w parafii właściwej wyznaniu narzeczonej. Dowiodło tego śledztwo superintendenta diecezji ewangelickiej w Płocku. Niech biskup ukarze ks. Olszewskiego stosownie do art. 96. W odpowiedzi konsystorz sejneński tłumaczył władzom administracyjnym, że pastor z Suwałk dopiero po ślubie powiadomił urzędowo proboszcza z Raczek o nowo utworzonej parafii ewangelickiej w Suwałkach. Ks. Olszewski był przekonany, że ma prawo, bowiem wieś pary młodych należała do jego parafii. Postąpił więc stosownie do prawa kościelnego nie jako z obcą parafianką, tylko jako z akatoliczką; działo się to w okresie regulacji sieci parafialnej ewangelickiej¹⁶⁶.

W 1867 r. ks. Waranko z Wierzbołowa uzyskał dyspensę biskupa na udzielenie ślubu katolikowi i ewangeliczce. Pastor z Mariampola oficjalnie zapytał ks. Waranko, czy kobieta brała ślub jako ewangeliczka lub przed ślubem została katoliczką. Ta wiadomość była mu potrzebna z tego powodu, że małżeństwa nie poprzedziły zapowiedzi w świątyni augsburskiej. Proboszcz odpowiedział wymijająco, iż sama zainteresowana może dać wyjaśnienie. Sprawa oparła się o konsystorz ewangelicki i dalej o komisję rządową. Ostatnia oświadczyła biskupowi Łubieńskiemu, że ks. Waranko pobłogosławił małżeństwo z naruszeniem istniejących przepisów, przed udzieleniem ślubu tym osobom przez duchownego ewangelickiego.

¹⁶⁵ ArŁm, II sygn. 385 k. 33, 153.

¹⁶⁶ ArŁm, II sygn. 476 k. 35.

Zgodnie bowiem z art. 192 i 193 prawa z 1836 r. obrzęd ślubu osób, z których jedna jest wyznania rzymsko katolickiego a druga ewangelickiego, powinien być dopełniony przez duchownego tego wyznania, do którego należy narzeczona, i tylko dozwala się następnie pobłogosławić zawarte małżeństwo przez duchownego wyznania, do którego należy przyszły małżonek. Dlaczego więc konsystorz sejneński upoważnił ks. Waranko do błogosławienia tego małżeństwa? Do sprawy włączyli się i nowi małżonkowie poprzez oficjalną deklarację. Oświadczyli iż było ich jednomyślnym i obustronnym życzeniem połączyć się w kościele parafialnym w Wierzbołowie. Zatem wszelkie przepisy prawa cywilnego i kanonicznego przez nich i proboszcza zostały zachowane. Ostatecznie sprawą zajął się Sąd Policyjny Poprawczy w Kalwarii, który stwierdził, że wbrew art. 41, 45, 139, 192 i 193 prawa z 1836 r. ks. Waranko udzielił ślubu po ogłoszeniu tylko jednej zapowiedzi. Niech biskup wyjaśni w oparciu o jakie prawo udzielił zezwolenia. Ten odpowiedział, że zbliżał się okres wielkiego postu, więc dyspensował od dwóch zapowiedzi. Sąd uznał ks. Waranko winnym z powodu udzielenia ślubu bez żądania nawet świadectwa o przedślubnych zapowiedziach, które powinny być poprzednio ogłoszone w świątyni ewangelickiej¹⁶⁷.

Pod koniec stulecia interpretowano inaczej prawo o małżeństwie. 2 września 1889 r. biskup kujawsko-kaliski podzielił się z biskupem sejneńskim treścią swego rozporządzenia do dziekanów; zmieniał rozporządzenie z 30 października 1884 r. Jeżeli narzeczona jest katoliczką, proboszczowie nie mogą mieć żadnej trudności ze ślubem, bo według prawa cywilnego odbyć się powinien w kościele jej wyznania. Jeżeli rzecz ma się przeciwnie, i jeżeli osoba wyznania niekatolickiego wykona pod przysięgą deklarację iż pragnie brać ślub w naszym kościele, to ażeby proboszcz nie ściągnął na siebie odpowiedzialności wobec prawa cywilnego, wystarczającą będzie druga jej deklaracja sporządzona wobec dwóch świadków i opatrzona znaczkiem skarbowym wartości 80 kopiejek, że jest jej życzeniem wziąć ślub w kościele katolickim. Takie rozwiązanie sprawy stosowano i w diecezji sejneńskiej. W 1904 r. ewangeliczka z Dobrzyjałowa wypełniła doręczony jej druczek: Ja N wyznania ewangelickiego pojmując za męża katolika przyrzekam wobec Boga, własnego sumienia i dwóch świadków, i zobowiązuję się wycho-

¹⁶⁷ ArŁm, II sygn. 383 k. 115-122, 150-162.

wać dzieci po katolicku, nie przeszkadzać mężowi w praktykach religijnych, ślub odbędzie się tylko w kościele katolickim¹⁶⁸.

Nadal więc ubiegano się o dyspensę biskupa. W 1889 r. ewangelik i katoliczka prosili o dyspensę i zaznaczyli, że po ślubie w kościele pójdą do pastora. Gdyby rodzice panny nie zgodzili się na to, jego rodzice wystąpią sądownie o zwrot kosztów łożonych od trzech lat na utrzymanie panny, a ta jako biedna nie byłaby w możności zwrócić. Biskup udzielił dyspensy. W 1890 r. proboszcz z Suwałk prosił o takową dla swojego parafianina i ewangeliczki. Obawiać się należy, pisał, aby w razie nie uzyskania dyspensy proszący nie zawarli ślubu wobec ministra luterańskiego lub też nie oddali się życiu gorszącemu i występniemu. W 1909 r. proboszcz z Łap prosił o dyspensę obawiając się, by nie zawarli małżeństwa wobec ministra akatolickiego. W 1913 r. biskup sejneński A. Karaś podał, że w ciągu ostatnich dziesięciu lat na terenie jego diecezji zawarto dwadzieścia małżeństw za dyspensą od różności wyznania i cztery bez dyspensy. Jego zdaniem należałoby zabronić małżeństw mieszanych¹⁶⁹.

b. Deklaracja i przysięga

Udzielając dyspensy do zawarcia małżeństwa mieszanego biskupi żądali od proszących deklaracji, że wychowają dzieci po katolicku i strona katolicka będzie mogła swobodnie spełniać praktyki religijne. Obok deklaracji wymagali odrębnej przysięgi, też na piśmie. Oto treść zobowiązań z 1873 r. Deklaracja: Ja niżej podpisany będąc wyznania ewangelickiego mam zamiar połączyć się węzłem małżeńskim ze Stanisławą Z. katoliczką zamieszkałą w Łomży i dlatego daję niniejszą deklarację, że przyszłe potomstwo obojej płci, jeżeli Bóg dozwoli je mieć, wychowam w wierze katolickiej oraz przyszłej małżonce nie będę prześladował w wyznawaniu wiary zostawiając jej pod tym względem wszelką swobodę. Przysięga: Ja Gustaw M. przyrzekam i przysięgam Panu Bogu Wszechmogącemu w Trójcy Świętej Jedynemu, że przyszłe potomstwo, jeżeli Bóg mnie nim obdarzy wychowam w wierze katolickiej oraz nie będę prześladował mojej małżonki za wyznanie wiary katolickiej. Tak mi Boże dopomóż i niewinna Syna Jego męka. Amen. Takich de-

¹⁶⁸ ArŁm, II sygn. 385 k. 179, 240.

¹⁶⁹ ArŁm, II sygn. 385 k. 170, 177, 184, 268; II sygn. 561 k. 400, 426.

klarakcji i przysięg zachowała się wiele. Natomiast strona katolicka zobowiązywała się dołożyć starań, by skłonić męża do swojej wiary. Deklarację i przysięgę podpisywały strony, proboszcz i dwóch świadków¹⁷⁰.

Zdarzały się opory ze strony ewangelików. W 1867 r. pomimo wygłoszonych zapowiedzi pewien proboszcz odmówił błogosławienia ślubu, a uczynił to dopiero, gdy młodzi złożyli deklarację, a on przesłał je do konsystorza. W rok potem ewangelik złożył wprawdzie deklarację, ale odmówił przysięgi tłumacząc, że i tak dotrzyma zobowiązań. Konsystorz uznał, że sama deklaracja nie pociąga skutków prawnych wobec władzy cywilnej. Już sama odmowa złożenia przysięgi daje powód powątpiewania o stałości zamiaru czyniących deklarację. Konsystorz wstrzymał się z decyzją do bliższego rozpoznania: powodów skłaniających do małżeństwa; dlaczego on i ona odmówili zaprzysiężenia deklaracji; przedstawienia innych rękojmi na dochowanie przyrzeczenia gdyby nadal trwali w odmowie przysięgi, co pozwoliłoby biskupowi do udzielenia dyspensy. W innej sprawie, w 1880 r. mając już wymagane dokumenty konsystorz zastanawiał się, czy w przyszłości ewangelik sam może decydować o katolickim wychowaniu dzieci, a na ile będą decydować jego rodzice i otoczenie. Pytał proboszcza: gdzie młodzi zamieszkają, między katolikami czy protestantami; czy w przypadkach niedotrzymania obietnicy lub śmierci rodzice strony katolickiej mogą zająć się dziećmi¹⁷¹. Podanie o dyspensę z dołączoną deklaracją i przysięgą pisano na papierze stemplowym, czyli urzędowym i opatrywano znaczkiem skarbowym. Gdy w 1879 r. petent wniósł prośbę na innym papierze, musiał dostać 30 kopiejek i wówczas dano mu odpowiedź¹⁷².

c. Dyspensa

20 marca 1838 r. biskup Straszyński zastrzegł, aby proboszczowie asystowali przy małżeństwie akatolików z katolikami dopiero po otrzymaniu zgody jego samego lub konsystorza. Do otrzymania dyspensy protestant ma spełnić warunki: nie przeszkadzać stronie katolickiej w wypełnianiu obowiązków religijnych oraz wy-

---

¹⁷⁰ ArŁm, II sygn. 382 k. 16, 20, 30, 66; II sygn. 385 k. 3, 70, 130, 171; II sygn. 505 k. 62, 73.

¹⁷¹ ArŁm, II sygn. 383 k. 99, 190; II sygn. 385 k. 56.

¹⁷² ArŁm, II sygn. 369 k. 26, 112; II sygn. 385 k. 48.

chować dzieci po katolicku. W cztery lata potem dziekan augustowski przypomniał proboszczom, aby starali się zachować przepisy co do połączenia się małżeńskiego protestantów z katolikami¹⁷³. W 1854 r. administrator diecezji, ks. B. Butkiewicz udzielił proboszczowi w Łomży dyspensy do błogosławienia pewnego małżeństwa mieszanego przy zastrzeżeniu, aby narzeczeni złożyli deklaracje że: spodziewane potomstwo obojga płci będzie wychowywane w religii katolickiej; ona (ewangeliczka) przyszłemu mężowi nie będzie w niczym przeszkadzać w wykonywaniu obowiązków religijnych. Ponieważ narzeczony zaznaczył w podaniu, że po ślubie wobec proboszcza udadzą się i do pastora, niech proboszcz przekona młodych, aby poprzestali na jednym ślubie katolickim, który w zupełności jest dostatecznym i ważnym. Gdyby zaś uprzednio przystąpili do ślubu ewangelickiego, nie można będzie udzielać błogosławieństwa katolickiego. Ks. Butkiewicz dodał, by proboszcz ustnie na sumienie zobowiązał narzeczonego, aby dopełnił treść deklaracji co do pozyskania przyszłej małżonki na rzecz kościoła katolickiego¹⁷⁴. W 1874 r. biskup Wierzbowski przypomniał proszącym o dyspensę różności religii, iż do zezwolenia na takie małżeństwo konieczna jest poważna przyczyna: ciąża, ubóstwo, wiek. W dziesięć lat potem odmówił pewnej prośbie o dyspensę, gdyż nie podano żadnej przyczyny a Stolica Apostolska zastrzegła, aby udzielać tylko dla ważnych i słusznych powodów. Wówczas proboszcz wyjaśnił, że ona jest wdową, ma dziecko, nie posiada majątku¹⁷⁵.

Biskupi udzielali dyspensy na podstawie uprawnień otrzymanych z Rzymu. W 1842 r. konsystorz odpowiedział proboszczowi z Raczek, że biskup wyczerpał limit swoich uprawnień, nie może więc udzielić dyspensy. W 1873 r. biskup Wierzbowski otrzymał władzę dyspensowania od przeszkody mieszanej religii między stroną katolicką i protestancką na 30 wypadków; miał stosować się do Instrukcji Sekretarza Stanu z 1858 r. W 1879 r. konsystorz stwierdził, że biskup wyczerpał uprawnienia, niech panna przyjmie katolicyzm i obejdzie się bez dyspensy. W tymże roku biskup znów otrzymał z Rzymu na 30 wypadków. W 1918 r. biskup Karaś powiadomił

---

¹⁷³ ArŁm, II sygn. 58 k. 16, 39; II sygn. 382 k. 20.

¹⁷⁴ ArŁm, II sygn. 67 k. 18.

¹⁷⁵ ArŁm, II sygn. 385 k. 56, 128, 129.

dziekanów o przyznaniu mu specjalnych uprawnień do dyspensowania od przeszkody różności religii¹⁷⁶.

d. Zapowiedzi

Wspominano już o tym nieco w poprzednich punktach. Oto inne dane. W 1826 r. komisja rządowa podała, iż dotąd zachodziły częste nieporozumienia z powodu dawania ślubów osobom różnego wyznania. Według prawa uchwalonego na sejmie sprzed roku akt małżeństwa mieszanego powinien być poprzedzony zapowiedziami w parafii każdego z przyszłych małżonków. Komisja rządowa przeto chcąc zapobiec wszelkim wątpliwościom w tej sprawie ogłasza, iż ilekroć narzeczeni różnego wyznania chrześcijańskiego zechcą zawrzeć małżeństwo w kościele katolickim, proboszczowie mają żądać okazania świadectwa od właściwej władzy na dowód odbytych zapowiedzi¹⁷⁷. W dwa lata po sejmie z 1836 r. biskup Straszyński wydał rozporządzenie, aby żaden z proboszczów nie głosił zapowiedzi katolików z luteranami bez otrzymania zezwolenia swojej władzy diecezjalnej. W Suwałkach zgłosiły się wówczas dwie pary, proboszcz polecił im czekać na zezwolenie, czym rozgniewani luteranie więcej o to nie prosili i pomimo że obie narzeczone były katoliczkami, ślubu udzielił pastor Grabowski; łamiąc tym postępowaniem przepisy cywilne¹⁷⁸. W 1872 r. administrator diecezji, ks. Andruszkiewicz pisał, że stosownie do art. 43 prawa o małżeństwie z 1836 r. należy domagać się od strony akatolickiej złożenia świadectwa z ogłoszonych zapowiedzi w parafii jej wyznania, a to dla uniknięcia kar zagrożonych art. 1070 Kodeksem Kar Głównych i Poprawczych¹⁷⁹. W 1884 r. konsystorz wyjaśnił proboszczowi z Pietkowa, iż można wymagać od strony akatolickiej złożenia świadectwa z głoszonych zapowiedzi w swojej parafii. Zaś domaganie się od strony akatolickiej odprawienia spowiedzi przedślubnej traciłoby aprobatą sekty protestanckiej i jej obrzędów; przeto należy tego zaniechać. W dwa lata potem wpłynęła do biskupa prośba o dyspensę na małżeństwo z panną wyznania ewangelickiego. W jej świątyni wychodziły zapowiedzi a proboszcz katolicki mimo kil-

¹⁷⁶ ArŁm, II sygn. 75 k. 139; II sygn. 375 k. 72; II sygn. 385 k. 48, 118; II sygn. 476 k. 33.

¹⁷⁷ ArŁm, II sygn. 84 k. 84a; II sygn. 496 k. 60.

¹⁷⁸ ArŁm, I sygn. 519 k. 144.

¹⁷⁹ ArŁm, I sygn. 436 bk.

kakrotnych prób odmawiał głoszenia takowych bez otrzymania zgody biskupa¹⁸⁰.

e. Powtórzenie błogosławieństwa

Po zawarciu małżeństwa wobec pastora strona katolicka zabiegała niekiedy o ponowne błogosławieństwo wobec duchownego swego wyznania. Z lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych zachowało się wiele przykładów. 1863 r.: katoliczka i ewangelik byli niespokojni w sumieniu, ona nie otrzymała rozgrzeszenia; chcieli ponownie małżeństwo. Konsystorz sejneński zgodził się na „rewalidowanie” i obiecał dyspensę po spełnieniu warunków: wychowają dzieci po katolicku, on nie będzie przeszkadzał żonie wypełniać obowiązki religijne. 1864 r.: katoliczka i ewangelik dla uspokojenia sumienia i uniknięcia szyderstwa otoczenia prosili o dyspensę do rewalidowania swego małżeństwa; uzyskali zgodę. 1865 r.: oboje byli ewangelikami, ale potem ona przyjęła katolicyzm i chcieli wziąć ponownie ślub. Biskup zgodził się, ale bez ogłaszania zapowiedzi i bez uroczystej ceremonii. W tymże roku katoliczka i protestant wzięli ślub w Prusach, teraz żądali „powtórzenia ślubów małżeńskich”; biskup wyraził zgodę. 1866 r.: katoliczka i ewangelik, który potem stał się katolikiem. Biskup Łubieński podał tutaj szersze tłumaczenie. Według decyzji Stolicy Apostolskiej z 1844 r. wydanej dla Cesarstwa Rosyjskiego i Królestwa Polskiego małżeństwo to pro valido est habendum (miane jest za ważne). Gdy wszakże dekret nie mówi wprost, że takowe jest validum (ważne), podaje wątpliwość jego ważności. Dlatego w danym przypadku nie należy ogłaszać zapowiedzi a błogosławieństwa młodych dokonać prywatnie w kościele wobec tylko dwóch świadków. On złoży wyznanie wiary. Ponieważ istnieje tylko wątpliwość co do ważności ślubu wobec pastora, proboszcz wpisze to małżeństwo nie w aktach stanu cywilnego a w osobnej księdze kościelnej. 1867 r.: oboje katolicy zawarli małżeństwo w Prusach, żyli razem dziesięć lat nieświadomi, że postąpili nieprawnie. Teraz bardzo pragnęli rewalidowania swego małżeństwa. Biskup postąpił według ich prośby. 1869 r.: katolik i ewangeliczka chcieli zawrzeć ślub wobec pastora a następnie w kościele katolickim. Proboszcz uznał to „za ubliżenie naszej wiary katolickiej”. Administrator

---

¹⁸⁰ ArŁm, II sygn. 385 k. 139, 146.

diecezji, ks. Andruszkiewicz odpowiedział, że w ostatnich latach Stolica Apostolska złagodziła surowość swoich postanowień względem małżeństw katolików z akatolikami. Rządcy diecezji mogą udzielać dyspensy przy zachowaniu warunków o wychowaniu dzieci po katolicku i nie utrudnianiu drugiej stronie jej praktyk religijnych. Ponadto Rzym pozwala niekiedy błogosławić małżeństwa tego rodzaju ale z wyraźnym zastrzeżeniem, aby ani wcześniej ani później nie były zawierane wobec ministra akatolickiego. W tym przypadku petenci nie złożyli deklaracji w formie właściwej, więc nie otrzymają żądanej dyspensy. Ale nic nie stoi na przeszkodzie, aby stosownie do art. 193 prawa z 1836 r. asystować przy „ratyfikacji” tego małżeństwa w swoim domu lub innym miejscu, ale poza kościołem, bez użycia żadnej szaty liturgicznej i bez dopełnienia jakiego bądź obrzędu religijnego. 1873 r.: proboszcz z Bargłowa „ratyfikował” małżeństwo. 1877 r.: katolik i ewangeliczka zawarli małżeństwo w Prusach. Potem zamieszkali w parafii Bargłowie i ona przyjęła katolicyzm. Proboszcz prosił biskupa o dyspensę i o władzę dla dopełnienia religijnego obrzędu. Otrzymał odpowiedź, że tu jest niepotrzebna żadna dyspensa i dodatkowa władza, może więc udzielić błogosławieństwa, lecz tylko prywatnie i bez świadków¹⁸¹.

Wspomniane wyżej małżeństwa były ważnie zawarte a księża katolicycy jedynie powtarzali błogosławieństwo. Istniały przypadki, że konsystorz ewangelicki warszawski orzekał nieważność małżeństwa w ramach swego wyznania. W 1882 r. rozwiedziony ewangelik chciał poślubić katoliczkę. Biskup Łubieński wyjaśnił, że nie przysłano mu wyroku Sądu. Jeżeli ten wyrok nie opiera się na przeszkodzie unieważniającej małżeństwa także u katolików, to nie można uznać wolnego stanu i wzbrania się wchodzenia w związek małżeński. W rok potem nawrócony z protestanta na katolika zamierzał ożenić się z katoliczką. Ale był już żonaty i uzyskał nieważność tamtego związku. Konsystorz sejneński wyjaśnił mu, że wyrok konsystorza ewangelickiego nie odnosi się do katolika. Prawo cywilne o małżeństwie art. 196 z 1836 r. tak stanowi: Wyrok jego będzie obowiązywał obydwie strony, jednakże strona rzymsko katolicka, której małżeństwo unieważnionym zostało przez Konsystorz Ewangelicki nie będzie mogła w żadnym przypadku w nowe wchodzić

---

¹⁸¹ ArŁm, II sygn. 382 k. 132; II sygn. 383 k. 10, 19, 61, 73, 95, 97, 169, 187, 231, 300.

związki małżeńskie póki poprzednie jej związki przez zwierzchność duchowną katolicką unieważnione nie będą¹⁸².

4. Przejścia na katolicyzm

Zdarzały się przejścia z wyznania ewangelickiego na wyznanie katolickie. W 1813 r. pewna ewangeliczka uczyniła w klasztorze Kapucynów w Łomży publiczne wyznanie wiary w obecności zanotowanych z nazwiska świadków¹⁸³. 20 marca 1838 r. biskup Straszyński zarządził, aby o każdym zamiarze przejścia protestantów na katolicyzm powiadamiać władzę diecezjalną. Zapowiedział iż wyrażając zgodę pozwoli przyjąć daną osobę do spowiedzi i rozgrzeszyć od herezji, na co 21 listopada 1836 r. sam otrzymał zezwolenie Stolicy Apostolskiej. Z tego czasu zachowało się kilka relacji proboszczów o sposobie przyjmowania nowego wyznawcy. Bargłów – w kościele parafialnym wobec zgromadzonych wiernych. Kolno – ona w kościele parafialnym odwołała błędy luterskie przy licznych zgromadzeniu ludu zebranego na nabożeństwo. Ludwinów – uczynił to w kościele parafialnym po dopełnieniu wszystkich ceremonii przepisanych. Piekuty – złożyła wyznanie wiary w kościele parafialnym publicznie przy końcu nabożeństwa wobec miejscowego proboszcza i zgromadzonego ludu. Raczki – złożyła wyznanie wiary wobec zgromadzonego ludu i odprawiła spowiedź¹⁸⁴.

Podobnie było w późniejszym czasie. W 1873 r. proboszcz z Puchał prosił biskupa o upoważnienie do wysłuchania spowiedzi pewnej ewangeliczki i odbycia ceremonii publicznego wyznania wiary katolickiej. W pięć lat potem proboszcz z Grajewa miał nauczyć protestanta pacierza i zasad wiary, uczynić z nim publiczne wyznanie wiary według formy Piusa IV, udzielić nadzwyczajnego rozgrzeszenia według formy zawartej w rytuale oraz wysłuchać spowiedzi¹⁸⁵. Te same przepisy obowiązywały w diecezji łomżyńskiej. W 1928 r. biskup St. Łukomski podpisywał następujące druczki: Upoważniam księdza proboszcza do przyjęcia na łono Kościoła katolickiego ewangelika N i do rozgrzeszenia ab haeresi. Zaznaczam że przyjęcie to powinno być dokonane według przepisów rytuału,

¹⁸² ArŁm, II sygn. 385 k. 74, 184.

¹⁸³ Archiwum Kapucynów w Łomży, Historia klasztoru, cz. II, s. 67.

¹⁸⁴ ArŁm, II sygn. 382 k. 25; II sygn. 476 k. 4-14, 18, 22, 27.

¹⁸⁵ ArŁm, II sygn. 466 k. 410, 572.

w obecności dwóch świadków po uprzednim przekonaniu się o dobrej woli i znajomości zasad wiary świętej przez petenta. Protokół z tej czynności powinien być wpisany in libro conversorum i podpisany przez księdza proboszcza, petenta i świadków. Odpis protokołu przesłać do kurii biskupiej¹⁸⁶.

Trudniej jest ustalić liczbę osób zmieniających wyznanie. W Wiźnie i okolicy w latach 1840-1848 wymieniono z nazwiska 15 ewangelików, którzy stali się katolikami¹⁸⁷. Z lat 1898-1911 zachowały się sprawozdania kto przeszedł z protestantyzmu do kościoła katolickiego; wymieniono z imienia i nazwiska 69 osób. Przesyłając te dane dziekani powoływali się na rozporządzenie konsystorza z 26 lipca 1879 r.¹⁸⁸. Mogły się zdarzać i przejścia do wyznania ewangelickiego. W 1830 r. mająca 15 lat dziewczyna służyła u pastora w Chmielówce i ten przyjął ją do swego wyznania. Brat dziewczyny i trzech świadkowie powiadomili o tym proboszcza parafii Sereje, ten dziekana a dziekan konsystorza. Rodzice zabrali córkę od pastora, ona złożyła wyznanie wiary katolickiej, odbyła spowiedź i przyjęła komunie świętą¹⁸⁹.

Opracowanie dotyczy ewangelików augsburskich i ewangelików reformowanych zamieszkałych na terenie województwa augustowskiego, z którego po powstaniu styczniowym utworzono gubernię łomżyńską i gubernię suwalską. Po uregulowaniu ośrodków religijnych w latach czterdziestych XIX wieku było tutaj dziewięć parafii i osiem filiałów; tylko jedna parafia wyznania reformowanego, pozostałe należały do wyznania augsburskiego. Wówczas było ponad czterdzieści tysięcy ewangelików, z tych około pięćset osób wyznania reformowanego. Ewangelicy skupiali się głównie w pasie nadgranicznym Królestwa Polskiego i Prus i tam przebywali od dawna. Ponadto na Mazowszu mieszkali nowo przybyli osadnicy niemieccy. We wschodnim rejonie województwa augustowskiego wielu ewangelików nie znało języka niemieckiego a modlili się w rodzimym języku litewskim. Trudnili się głównie uprawą roli, chociaż byli i w miastach, ale te wszędzie obsadzili wyznawcy mojżeszowi. Po

¹⁸⁶ ArŁm, II sygn. 475 k. 5, 7, 20, 21.

¹⁸⁷ AGAD. CWW sygn. 1362 k. 301.

¹⁸⁸ ArŁm, II sygn. 461 k. 92, 131.

¹⁸⁹ ArŁm, II sygn. 468 k. 36, 38. Por. W. Jemielity, *Kontakty religijne katolików przy granicy Królestwa Polskiego i Prus*, Studia Teologiczne 17 (1999) 359-365; tenże, *Współistnienie narodowości i wyznań we wschodnim rejonie Królestwa Polskiego*, Studia Podlaskie, t. 10, Białystok 2000, s. 39-58.

pierwszej wojnie światowej jedenaście parafii i filiałów znalazło się na Litwie, sześć pozostało w Polsce. Podczas tej wojny Rosjanie deportowali wielu osadników niemieckich do swego kraju a w czasie drugiej wojny światowej liczni ewangelicy wyjechali do Niemiec.

Ewangelicy żyli pośród rzymsko katolików, prawosławnych i wyznawców mojżeszowych. W pierwszej połowie stulecia ewangelicy zanim uregulowali własną sieć parafialną częściej chrzcili dzieci i zawierali małżeństwa w świątyniach katolickich oraz grzebali swoich zmarłych na wspólnych cmentarzach. Nadal pozostała kwestia małżeństw mieszanych, w zasadzie miał błogosławić duchowny narzeczonej. Po powstaniu styczniowym na omawiane tereny przybywali prawosławni, którzy cieszyli się przemożną opieką państwa. Natomiast liczni wyznawcy mojżeszowi stanowili zamkniętą grupę społeczną i religijną.

Protestants on the eastern area of the Congress Kingdom of Poland

The work concerns Augsburg and Reformed Protestants living on the area of the Augustów voivodship, which after the January Uprising was changed into Łomża and Suwałki guberniyas. After settling religious centres in the 40s of the nineteenth century there were nine parishes and eight branches on this area; there was only one Parish of the Protestant Church, while the rest of them were of Augsburg Protestant Church. There were over forty thousand Protestants at that time; about five hundred of them belonged to the Reformed Church. Protestants lived mainly on the area frontierline of the Congress Kingdom of Poland and Prussia ever since. Moreover, newly come German settlers lived on the area of Mazovia. On the eastern area of the Augustów voivodship lots of Protestants did not know German language and they used to pray in their native Lithuanian language. They mostly worked as farmers, though they also lived in the towns which were mostly inhabited by the followers of Moses. After the first World War eleven Parishes and branches were on the area of Lithuania while six of them were left in Poland. During that war the Russians deported lots of German settlers of their country and during the World War II numerous Protestants left for Germany.

Protestants used to live among Roman-catholics, Orthodox and followers of Moses. During the first half of the century, before they regulated their own network of Parish Churches, Protestants baptised their children and got married in Roman-catholic churches and buried the deceased on the area of common cementaries. The problem of the mixed marriages was not regulated, as a rule the priest of the fiancée should give his blessing. After the January Uprising the Orthodox moved to the above described area. They were protected by the government. However the followers of Moses created a great but closed social and religious group.